

SUNKÓ ATTILA

„A VÁR”. REXA DEZSŐ UTCANÉVTÖRTÉNETI KÉZIRATA

A Pest Megyei Levéltár iratai között található a levéltár egykori munkatársa, az irodalomtörténészként és várostörténészként is ismert Rexa Dezső közel két iratfolyóméternyi hagyatéka.¹ Rexa hivatalos és személyes levelezése, művelődés-, ezen belül főként színháztörténeti cikkgyűjteménye és más irányú kutatási eredményei mellett az anyagban fennmaradtak várostörténeti kutatásainak cédulaanyaga és kéziratai is. Az irategyüttesben mindenekelőtt „A Vár” című dolgozat tűnik figyelemreméltónak.² Meggyőződve arról, hogy kiadatlan, a maga nemében egyedülálló művel állunk szemben, célszerűnek látszott annak teljes terjedelmében való közlése.³

Rexa Dezső munkásságának (különös tekintettel annak utcanévtörténeti vonatkozásaira) kevéssé ismert fejezetéről lévén szó, szükségesnek látszik — a források engedte mértékben — mind személyét, mind a kézirat keletkezését röviden bemutatni.

I. Rexa Dezső (1872–1964). Életrajzi vázlat

Rexa Dezső tevékenységéről, életéről részletes feldolgozás ezidáig nem látott napvilágot.⁴ Éppen ezért fontos, hogy az itt-ott szétszórt adatokat egy rövid vázlat keretében megpróbáljuk rendszerezni.⁵

-
- 1 Pest Megyei Levéltár (= PML) IV. 475-f. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye (= PPSK vm.) Levéltára. Rexa Dezső főlevéltárnok hátrahagyott iratai. 1890–1964. (a továbbiakban Rexa Dezső iratai).
 - 2 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Utcanevek A–Z. 7–9. d., Topográfia A–Z. 9–10. d., „A Vár”. 11. d.
 - 3 1991 nyarán barátommal, Reisz T. Csabával levéltári szakmai gyakorlaton vettünk részt a Pest Megyei Levéltárban. Ekkor hívta fel a figyelmünket a Rexa-hagyatékra a levéltár munkatársa, Rádyné dr. Rácz Katalin, segítségét ezúton is köszönjük.
 - 4 *Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Cédulaanyag. MTA Könyvtára. Kézirattár* (a továbbiakban *Gulyás P.: Magyar írók*). Az adatgyűjtés csak 1949 júliusáig tekinthető rendszeresnek, a későbbi adatok esetlegeseek. A munka félbeszakadását, illetve színvonalának csökkenését a szerző, Gulyás Pál munkahelyéről, a Magyar Tudományos Akadémiáról való eltávolítása magyarázza. Dr. Viczián János szíves szóbeli közlése.

Rexa Dezső (nemeskúti) levéltáros, művelődéstörténész, író, a Magyar Pen Club tagja. 1872. február 28-án született Pesten, Nyitra megyei eredetű evangélikus nemes család sarja (a család 1696. december 24-én kapott címeres nemeslevelet). Apja, Rexa Pál (1834. Csejte – 1898. december 29. Pest) jogi doktor, 35 évig tekintélyes ügyvéd volt a fővárosban és tagja az ügyvédvizsgáló bizottságnak is.⁶ A család a Deák téri iskolaépület első emeletén lakott, a szülők meghitt barátságban voltak Győry Vilmos Deák téri lelkésszel, de baráti viszonyt tartottak fenn Schranz és Doleschall német lelkészekkel is.⁷ Rexa Dezső középiskolai tanulmányait a Deák téri gimnáziumban végezte, később jogot tanult és kereskedelmi akadémiát végzett Budapesten.⁸ Közszolgálatát 1902-ben kezdte meg mint Árva vármegye levéltárnoka és az árvaváraljai Csaplovics-könyvtár könyvtárnoka Alsókubinban, ahol meleg barátság fűzte az egyik legnagyobb szlovák költőhöz, Hviezdoslavhoz.⁹ Életpályájának következő állomása Székesfehérvár: itt 1910 szeptemberétől Fejér megye főlevéltárnokaként működött. Végül 1919. november 1-jétől 1937. szeptember 30-ig Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye főlevéltárnoka.¹⁰ Az ő nevéhez fűződik az 1920-as évek végén lefolytatott nagy levéltárrendezés, amelyről annak idején a szakirodalom is megemlékezett.¹¹

Kilencvenedik születésnapja alkalmából a Magyar Pen Club estet rendezett, ahol Sőtér István köszöntötte az író, „aki koccintott Jókaiival, élceket mondott Mikszáthnak, hallgatta Gyulai Pál zsörtölődéseit”.¹² Halálakor utolsó munkahelye,

5 Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. 2. köt. Bp., 1969. (= MÉL.) 516. p.; Magyar Színházművészeti Lexikon. Főszerk.: Székely György. Bp., 1994. 650. p.; *Szalatmai Rezső*: Rexa Dezső kilencven éves. In: *Élet és Irodalom*, 6. (1962) 9. sz. március 3. 11. p.; *Szinnyei József*: Magyar Írók Élete és Munkái. XI. köt. Bp., 1906. 915–916. p.; *Sinkó Ferenc*: Beszélgetés a 90 éves Rexa Dezsővel. In: *Új Ember*, 18. (1962) 12. sz. (március 25.) 2. p.; *Rexa Dezső*: Deák téri élet. In: *Evangélikus Élet*, 29. (1964) 19. sz. (március 10.) 2. p.; *H. Gaudy László*: Rexa Dezső. In: *Evangélikus Élet*, 29. (1964) december 6.; *Lakatos Ernő*: Rexa Dezső. In: *Levéltári Közlemények (= LK)*, 36. (1965) 1. sz. 191. p.; Magyar Tudományos Akadémia tagajánlások. Bp., 1908. 9. p.; A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának almanachja. Bp., 1938. 205. p.

6 *Szinnyei J.*: i. m. 915–916. p.

7 *Gaudy L.*: i. m.

8 MÉL 516. p.

9 *Szalatmai D.*: i. m.

10 *Lakatos E.*: i. m.

11 *Főglein Antal*: A pest megyei levéltár. In: *LK*, 8. (1930) 281–282. p.

12 *Szalatmai D.*: i. m.

a Pest Megyei Levéltár főigazgatója, Lakatos Ernő, valamint az evangélikus egyház nevében Gaudy László búcsúztatta.¹³

II. Rexa Dezső munkássága

Rexa Dezső működését két nagy — ám egymástól el nem választható — területre oszthatjuk: szépirodalom és történettudomány. Szerteágazó szépirodalmi tevékenysége során írt verseket, elbeszéléseket, regényt, színdarabot.¹⁴ Világirodalmat, főként francia írókat fordított magyarrá,¹⁵ kiemelkedő íróink kevésbé ismert műveit rendezte sajtó alá.¹⁶ Irodalom-, döntően színház-történeti tanulmányai főként a XIX.

13 Lakatos E.: i. m. és Gaudy L.: i. m.

14 Katalin – Káti – Katinka – Kätchen. Elbeszélés. Bp., 1895.; Az első máglya. Elbeszélés a magyar reformáció előidejéből. Bp., 1898. (Klly. az Evangélikus Családi Lapból); „Az élet-regény”. Regény. Bp., 1898.; Első és utolsó verskötet. Bp., 1899.; Mézes órák. Verses vígjáték. A „Fővárosi Lapok” húsvéti melléklete. Bp., 1899.; Tüzek. Elbeszélések. Bp., 1908.; Egy nemes család története. Regény. Bp., [1901]; A pokrivácsi kis diákok. Székesfehérvár, 1911.; Gvadányi József generális utolsó huszárjai. Elbeszélés. Székesfehérvár, 1912.; A kisbírótól a viceispánig és vissza. Miegymás a nemes vármegye portájáról. Gyűjtögeti, nagy részben írta: Rexa Dezső. Cegléd, 1936. (A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának kiadványa 5.)

15 Kean. Színmű 5 felvonásban. Id. Dumas Sándor után ford.: Rexa Dezső. Bp., 1899. (Olcsó Könyvtár 1102–1103.); Shakespeare Itáliában. Irodalmi előadás. Bp., 1901. (A Fővárosi Lapok melléklete); *Maupassant, Guy de*: Olajfa-mező. (*Le champ d’oliviers*). Ford.: Szentesi Lajos. *Theuriet, André*: Az erdész úr fia. Elbeszélés. Ford.: Rexa Dezső. Bp., 1893. (Révai-féle salon-könyvtár), ugyanez 1897-ből, *Theuriet* munkája ismételtelen megjelent 1900 körül (Világ regénytár) és Újpesten 1930-ban (Színes Regénytár 63.); *Diderot, Denis*: Mikor a néma ajkak megszólaltak (*Les bijoux indiscrets*). Ford.: Rexa Dezső. Bp., 1894.; *Suedermann*: A halotti ének. Elbeszélés. Ford.: Rexa Dezső. Bp., 1894.; *Secundus, Joannes*: Csókok könyve. Ford., utószót írta: Rexa Dezső. Bp., 1909.; Tizenkét illusztráció Fausthoz. Rajzolta: Zichy Mihály. Magyarázta: Rexa Dezső. Bp., 1913.; A modern ember. Bohózat. + A vallomás. Víg párjelenet. Ford.: Dezső József Bp., [1922.]; A modern ember. Bohózat. Bp., 1923.; *Diderot, Denis*: A drágálatos fecsegők (*Les bijoux indiscrets*). Ford.: Rexa Dezső. Bp., 1942.

16 Lonc’ versei. Petőfi első, sajtó alá készített, de soha meg nem jelent versgyűjteményéről. Bp., 1922.; *Valkai András*: História ének az nagy úr Bank Banrol. Debrecembe. Nyomtatott Komlos András által. Anno 1574. Kiadta: Rexa Dezső. Bp., 1922. Facsimile.; *Lapok Petőfi Sándor naplójából*. Pest, 1848. Bev., s. a. r. Rexa Dezső. Bp., 1924.; *Kazinczy Ferenc*: Árnyék-rajzolatok. Összeáll.: Rexa Dezső. Bp., 1928.; *Kazinczy Ferenc*: Pestre. Töredék. Kazinczy Ferenc pesti útleírásából írta 1828-ban. S. a. r. Rexa Dezső. Bp., 1939.; *Kazinczy [Ferenc]*: Napoleon és Mária Lujza menyegzőjére. Gyoma, 1932.

század magyar kultúrája, a nemzeti színházas kezdetek iránti érdeklődését tükrözik.¹⁷

Történettudományi munkásságát erőteljesen meghatározta hosszú közgyűjtésményi, könyvtári, levéltári tevékenysége. Az Alsókubinban, Székesfehérvárott, Pesten eltöltött évek alatt születtek a történeti kutatást segítő, az adott intézmény történetére, anyagának rendezésére, feldolgozására épülő művei. Közülük nem egy — mindenekelőtt „A törvényhatósági levéltárak címeres levelei” — ma is fontos kutatási segédlet.¹⁸ Szorosan kapcsolódik ehhez a hely- és művelődéstörténeti, adat- és forrásközlő tematikához Rexa Dezső szerkesztői munkássága.¹⁹

Számos folyóiratban, napilapban jelentek meg rövid, zömmel történeti kuriózumokat ismertető írásai.²⁰ Legkedvesebb foglalatossága azonban a régi Pest törté-

-
- 17 Petőfi Sándor és Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye. Emlékalbum a költő születésének évszázados fordulójára. A Nemzeti Színház megnyitásának története. Bp., 1927. (Pest vármegye és a nemzeti játékszín 1.); Kossuth Lajos azt üzenté. 48–49 a népköltészetünkben. Bp., 1948.; Egy ismeretlen Kazinczy-kép. In: Élet és Irodalom, 8. (1964) 15. sz. 3. p.
 - 18 Pestvármegye 1841. évi levéltári szabályzata. In: LK, 14. (1936) 253–260. p.; A budapesti Nemzeti Színház könyv- és levéltára. Bp., 1908. (Klly. Múzeumi és Könyvtári Értesítő); Jelentés az árvamegyei Csaplovics könyvtár 1905. évi ügymenetéről és állapotáról. Alsókubin, 1905.; A törvényhatósági levéltárak címeres levelei (Litterae armales) Összegyűjtötte: Rexa Dezső. Kassa, 1909. 1–5 f.; Névmutató Fejér vármegyei levéltárak nemesi anyagához. Index nobilitarius Archivi comitatus Albensis. Összeáll.: Rexa Dezső. Székesfehérvár, 1914.; *Fáy András*: Gr. Széchenyi István pest megyei működése. Utószó: Rexa Dezső. Bp., 1925.; Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyei közigazgatási lexikon. Szerk.: Rexa Dezső. Bp., 1926.; Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye emlékei. Összegyűjtötte: Rexa Dezső. Bp., 1931.
 - 19 Kecskemét törvényhatósági jogú város általános ismertetője és címtára. Szerk.: Szathmáry István, Rexa Dezső. Újpest, 1930.; Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye általános ismertetője és címtára. Szerk.: Szathmáry István, Rexa Dezső. Bp., 1930.; Vasvármegye és Szombathely megyei város általános ismertetője és címtára az 1931–1932. évre 1–2. Szerk.: Gyulay Sándor, Rexa Dezső, Szathmáry István. Bp., 1931.; Somogy vármegye és Kaposvár megyei jogú város általános ismertetője és címtára. Bp., 1932.; A Dunántúl. Székesfehérvári Újság. Székesfehérvár, 1913–1915. Három évf. Politikai napilap. 1914-ben volt szerk.: Rexa; Közlemények Dunántúl Történetéhez. Székesfehérvár 1911. I. évf. 1. sz. Megjelenik negyedévente. Szerk., kiad.: Rexa Dezső.; História. A magyar múlt emlékeivel és eseményeivel foglalkozó folyóirat. Szerk.: Aggházy Kamill, Gárdonyi Albert, Lukinich Imre, Szőnyi Ottó, Rexa Dezső. Felelős szerk.: Horváth Károly.; *Bilkei Gorzó János*: Vecsés nagyközség története. Monor, 1938. Előszó: Rexa Dezső.
 - 20 Többek között az alábbi lapokban jelentek meg cikkei: Gyöngyösi Diákszövetségi Lapok, 1932.; Hazánk, 1894–97.; 1901–1902.; Sport világ, 1894.; Magyarország, 1895–96., 1901–13., 1918.; Magyar Hírlap, 1895–96., 1907.; Alkony, 1913.; Fővárosi Lapok, 1897–1902.; Magyar Génius, 1897.; Új Fővárosi Lapok, 1897.; Sopron, 1900.; Új idők, 1900, 1904.; A Polgár,

netének bűvárlata volt. Irodalomtörténeti tanulmányai mellett legjelentősebbek a Budapest múltjával foglalkozó kiadványai.²¹ Rexa Dezső várostörténeti munkásságának célját, módszereit világítja meg az általa szerkesztett és jelentős részben írt Pestbudai Múzeum első számának Bevezetése.²² Eszerint az évkönyvek sorozata az addig ismeretlen források kiadásán kívül közli „a régi forrásanyagban nehezen hozzáférhető fontos maradványokat, s azokat a segédeszközöket is, amelyeket különösen a nagy nyilvános könyvtáraktól távol dolgozó íróársaink minduntalan nagyon nélkülöznek.” Fő célkitűzésként, mintegy alkotói hitvallásként fogalmazta meg: a kiadvány „... a három város történetét és történeti apróságait gyűjtené össze ama majdan elkövetkezendő történetírók és történetkutatók számára, kik a már oly régen várvavárt nagy történeti művet [Budapest történetét — S. A.] egyszer majd meg fogják írni.” Rexa Dezső a jó értelemben vett történeti ismeretterjesztés kiváló tollú írójává vált. Bár érdeklődési köre többnyire csak a múlt érdekesebb eseményei felé irányult, nem a levéltáros vagy a történész, hanem inkább a szépíró szemével nézte a múltat.²³

III. Rexa Dezső „A Vár” című művének keletkezése

A Pest Megyei Levéltár őrizetében található úgynevezett Rexa-hagyaték három, egymással tartalmilag összefüggő utca- és helynévtörténeti anyagot őriz. Tartalmi és mennyiségi szempontból is legjelentősebb az „Utcanevek A–Z” című.²⁴ Az 1949 előtti Budapest kerületeinek utcanevére vonatkozó anyagot betűrendben, betűn-

1908.; Világ, 1946.; Vö.: *Gulyás P.*: Magyar írók.

- 21 Százszentendős pest-budai képeskönyvecske. Bp., 1910.; *Rexa Dezső–Somogyi Aladár*: Tabán. Emlékezés egy eltűnt városrészeiről. Bp., 1934.; *Kazinczy Ferenc*: Pestre. Töredék. Kazinczy Ferenc pesti útleírásából írta 1828-ban. S. a. r. Rexa Dezső. Bp., 1939.; Margitsziget. Bp., 1940.; Margareten-Insel–Île Sainte Marguerite. Bp., 1940.; Zwölf Monate in Pest mit zwölf schönem farbigen Bildern. Bp., 1940.; Bp. első művésznője [Sabina Aelia]. In: Muzsika, 9. (1961); A székesfehérvári nemzeti színhátszók Pesten és Budán 1819–1828. Bp., 1941. (Klny. Tanulmányok Budapest Múltjából /= TBM/ 9.) Margareten-Insel–Île Sainte Marguerite. Bp., 1942.; Képeskönyv képek nélkül a régi Pestről. Bp., 1947.; 101 kép a régi Pest-Budáról. Összeáll., kísérő szövegeket írta: Rexa Dezső. K. m. Lett Miklós. Bp., 1959.
- 22 Pestbudai Múzeum. Várostörténeti évkönyv. Fel. szerk.: Rexa Dezső. Bp., 1947. 1. sz. 1–4. hasáb.
- 23 *Lakatos E.*: i. m. 191. p.
- 24 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Utcanevek A–Z. 7–9. d. Kézíratos cédulákon is megvan: A, B, C, D, E, G, H, I, J, K, L, M, N, O, Ö, P, U, V, W, Z, Y.

ként külön csomagocskákba kötve, gépelt formában találjuk itt. A cédulák egységes szerkezeti kialakítást tükröznek. Példaként álljon itt a Bécsi kapu térre vonatkozó adatlap:

„Bécsi kapu tér. I. Vár.

Verbőczy-Fortuna és Nándor utcák között.

Háksz.: 1–9.

Az 1696-i Zaigerben német neve Wiener Pläzel. Wiener Platz.

Középkor: Szombathely, Szombatpiac, Szombati vásárhely (az ott szombaton tartott vásárról).

Török: Bécsi kapu tér (A városkapu–Bécsi kapuszi-ról). Visszahódítottván Bécsi tér lesz, ismét a Bécsi kapu-ról.

Zsidó-tér? a török idő emléke, az akkori Verbőczy-utcai zsidónegyedről. Német neve a németiség utolsó éveiben Wienerthorplatz.

A F. K. Tanácsa 1879-ben meghagyja régi jó nevét.”

Elsőként az utca, tér neve, majd a kertület és a városrész szerepel, ahol az adott utca, tér található. Ezt követi a német, majd a középkori, végül a török megnevezés. Mindegyik változat után — amennyiben ismeretes — az utcanév eredete, tömör megfogalmazásban. A sort a kézirat keletkezésekor az aktuális, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által jóváhagyott vagy adományozott elnevezésre vonatkozó határozat száma zárja.

Szembetűnő hasonlóságot mutat ezzel az anyaggal a „Topográfia A–Z” gyűjtemény. Itt a korabeli Budapest földrajzi neveit (patakok, dűlők, árkok, hegyek, tavak, mocsarak stb.) találjuk, gépelt cédulákon, betűrendben.²⁵ Az adatok itt is hasonló rendben állnak, mint az utcanevek esetén, természetesen a hivatalos elnevezéseknek itt kevesebb szerep jut.²⁶ Nyilvánvaló, hogy két, egymást kiegészítő sorozatról beszélhetünk.

25 Kézírtas cédulákon is meglévő betűk: M, N, I, J, H, P.

26 Példaként álljon itt a „Lágymányos”-ra vonatkozó adat: „Lágymányos. Egy XVII. század végi rajzolt térképen (Főv.Lt.) Promontor határa és a Tabán közötti terület LEUTMANOSCH névvel van jelezve. Nyilvánvaló, hogy ez a mai Lágymányos akar lenni. A térképen e névvel a Promontori határ, a Duna, a Gellért-hegy, a Sas-hegy, a Polgárhegy és az itt Feldhutschnak nevezett Péterhegy közötti terület mondatik. A Lágymányos szó újabb korúnak látszik, pedig a lágý, lágýság, lágýgul a codexek idejében is használatos volt, sőt még lágýmatag szó is előfordul régi nyelvünkben. De a lágýmányos, mely valószínűleg a hegygel, a hegy szilárd-ságával ellentétet akarja jelenteni: a hegy alatti sík földet, a kőtől megkülönböztetett földet. A lágýmányosan több út vonult át délnek és nyugatnak. 1903-ban a Közmunkatanács (:1143) 903. sz. I a Széchenyi által tervezett, de akkor oly csúfosan elbukott téli kikötőt ide tervezte.

A harmadik, e dolgozat tulajdonképpeni tárgyát képező levéltári egység „A Vár” című kézirat. Azt, hogy szerzője a könyv formában történő kiadás határozott szándékával készítette, maga az első oldalon álló rövid bevezetés árulja el. „Ezek kész cikkei a készülő könyvnek — de lehet, hogy nem befejezettek még. Nagyon hihető, hogy tovább foglalkozva a messzeágazó kérdéssel, minduntalan fog újabb és újabb adat horogra kerülni. Ezeket aztán — természetesen — be kell iktatni a maga helyére.”²⁷ Szerkezetileg az „Utcanevek A–Z” sorozat betűrendes rendszerét követi, az adatok színes, elbeszélő stílusban történő előadásával.²⁸

Az összevetésből az is kiviláglik, hogy „A Vár” című kézirat nem más, mint az „Utcanevek A–Z” sorozat megfelelő részének (I. kerület, Vár) kibővített változata.

Keletkezésük időpontjáról, módjáról maga Rexa Dezső tudósít „Utcanevkváltoztatásaink kérdéséhez” című, kéziratban maradt cikkének jegyzetében:²⁹

„A közleményben olvasható utcanévtörténeti adatokat egy kéziratban levő munkámból, vagy annak jegyzeteiből merítettem. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1941-ben Budapest székesfőváros utcanév jegyzőkönyvének könyvalakban leendő kiadásához szükséges munkálatok elvégzésével bízott meg. E munka célja volt Buda, Pest és Óbuda minden utcájának eddig volt nevét összegyűjteni, kideríteni, hogy ki volt eshetőleg az, akiről a nevet nyerte, jelezni az időpontot, amikor a névadás történt és azon hivatali számot, melyen a határozat kiadatott.

E munka során 1943-ban a Székesfőváros polgármestere határozatával Budapest székesfőváros utai, utcái, terei neveinek története megírásával kapcsolatban végzett kutató munkámat a székesfőváros közigazgatását közvetlenül érintő adatok összegyűjtésével kiegészíteni kívánta. A nagy munkát azután 1943 nyarára befejeztem és a Közmunkatanácsnak átadtam.

A bekövetkezett ostrom, és talán az azzal együttjárt szörnyű zűrzavar és felfordulás itt is áldozatot követelt. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa által öt példányban készített írógép másolat[oknak] csaknem a fele elpusztult vagy talán orzó kezére jutott. A mi a legnagyobb

AKözmunkatanács régi jegyzőkönyveiben következetesen és kivétel nélkül lagymanosnak (nem Lágym...) írva.”

27 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. „A Vár”. 11. d.

28 Vö. pl. a Bécsi kapu tér két változatát!

29 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. „Utcanevkváltoztatásaink kérdéséhez”. 10. d. A kézirat létrejöttének történetét a korabeli hivatalos szervek, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a Budapest Székesfőváros Főpolgármesteri Hivatala iratanyagának felhasználásával kívántam összeállítani, sajnos azonban a II. világháború idején ezek jelentős része megsemmisült. A kutatást azonban nagyban segítették a Rexa-hagyatékban fennmaradt, hozzá érkezett (vagy általa írt) hivatalos levelek (fogalmazványai), ezek alapján az ügymenet rekonstruálható.

kár és veszteség: elpusztult a tanácsi levéltár is, mely ezeket a fontos és rendkívül érdekes adatokat tartalmazta; s ugyancsak elpusztult a székesfőváros polgármesteri hivatalának III. ügyosztálya által vezetett rendkívül becses és rengeteg történelmi adatot magában foglaló, úgy nevezett Házszámkönyvek teljes sorozata is, amelyekben minden adatot feljegyezve találhat a kutató.

Ilyen szerencsétlen viszonyok között még egy a szerencse: az, hogy a reám bízott munkára vonatkozó összes jegyzeteim hiánytalanul megmaradtak és így a viszonyok némi javulása idején előterjesztést tettem a Fővárosi Közmunkák Tanácsa kiváló elnökének a hiányok pótlására. Erre a megbízás akta szerint meg is történt, de a bekövetkezett súlyos pénzügyi helyzet miatt a megbízás természetesen kiadható máig sem volt.”

Szerencsére rendelkezésünkre áll a fentieket jobban megvilágító, az „Utcanevek A–Z”, valamint „A Vár” létrejötte és kiadása körüli bonyodalmakat részletesebben bemutató levéltári forrásanyag, Rexa Dezső hivatalos és magánlevelezése.³⁰

A tervezett mű könyvészeti jellemzőit furcsa módon egy sikertelen kiadási kísérlet kapcsán ismerhetjük meg. A kor egyik legjelentősebb, patinás kiadója, a Rózsavölgyi és Társa 1941. március 6-án kelt igen őszinte és kemény hangú levélben közölte Rexa Dezsővel, hogy „három kötet, ez elképesztő valami, ugyannyira, hogy sürgősen arra kérem, miszerint Budapest utcái és terei nevének történetéről részünkre egyetlenegy betűt ne méltóztassék írni. Jó uram ó, egy ilyen munka kiadására cégünk most nem tud vállalkozni. A múlt alkalommal méltóságos uram 20 ívet emlegetett. Az is megfagyasztotta bennem a vért. *Jelen soraiban 25 ívről beszélt. Hát ez teljesen ki van zárva. Egy ilyen terjedelmes munkának piaca nincs.* [Kiemelés tőlem — S. A.] Azt is mondtam, hogy nem készül e mű kútfőnek, inkább kuriózumnak. Tehát lezárni az egész ügyet, félretenni jobb napokra.”³¹

A gyakorlott könyvpiaci szakember tanácsát mellőzve Rexa Dezső részletes kiadványtervezettel fordult a Fővárosi Közmunkák Tanácsához. Az egyelőre még cím nélküli, három kötetes műben „az utcák és terek kerületenként [a főváros akkori 14 kerülete — S. A.] abc sorrendben, a mai néven követik egymást”, a megszűnt utcákat külön tüntetné fel, közölné az elnevezések magyarázatát, az emléktáblák szövegét. A használhatóságot és a mű tudományos értékét meghatározó elgondolás, miszerint: „Nem tudományos, u.n. forrásmunka lévén nem történik közlés arról,

30 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Levelezés. Hivatalos. 18. d. A továbbiakban idézett levelek is itt találhatóak.

31 1941. március 6. Rózsavölgyi és Társa levele Rexa Dezsőnek, Pest vármegye ny. főlevéltárnokának.

hogy az adatok hol találhatóak fel”! A 22x15 cm-es méretű, 15x10 cm szedéstükrű, félvászon, illetve karton kötésű kötetet „az Officina nyomdai vállalat kft. (hatóságilag igazolt keresztény vállalat) állítaná elő”. A kiadási költségeket tizenkétezer pengőre teszi, amennyiben a művet a Fővárosi Közmunkák Tanácsa — „éppúgy, mint a Siklóssy Tanács történetét”³² — saját kiadásában jelentetné meg.”³³

Az elképzelés megnyerte a Fővárosi Közmunkák Tanácsa tetszését, ennek³⁴ eredményeképpen 1941. október 13-án — az 1941. október 8-án Rexa Dezső által benyújtott adatlap alapján — megbízta Rexa Dezsőt a munka 1941. november 1–1942. október 31. közötti(!) elvégzésével, majd — a Tanács könyv formában szándékozott kiadni az anyagot — sajtó alá rendezésével is.³⁵

A szerződés igen szigorú feltételeket támasztott a szerzővel szemben: Az adatlap „tartalmazza: a.) Budapest székesfőváros közterületeinek a feldolgozás időpontjában meglévő elnevezéseit b.) Névváltozásokat c.) a megszűnt elnevezéseket d.) a közterület kezdő és végpontjait, a határoló közterület házszámával és elnevezésével e.) az elnevezés, történelmi jelentőség rövid ismertetése f.) az elnevezés, azok változása, megszűnése esetén meg kell említeni a Fővárosi Közmunkák Tanácsa határozat keltét, számát”. A szerző „munkálatának eredményét kézirat formájában havonta bocsátja a Tanács elnöki osztályának rendelkezésére”, mely a Tanács kizárólagos tulajdonába jut, aki az anyagot „belátása szerint felhasználhatja”, tetszőlegesen módosíthatja, erre a szerzőt felkérheti. Fizetés: havonta 500 pengő előleg, a munka befejezése után 4000 pengő „írói tiszteletdíj”, és az összes dologi költségek megtérítése.

A sikeren felbuzdulva látott neki Rexa Dezső az előfizetők beszerzésének, kevés sikerrel. Budapest Székesfőváros Polgármesterének XI. (Városgazdasági, idegenforgalmi és közművelődési) osztálya 1942. február 5-én közölte a szerzővel, hogy meg nem jelent munkát a főváros számára előre megrendelni nem lehet. Megjelenés után 500 pengő értékű megrendelésre számíthat.

A fenti igen szoros határidejű szerződés törvényszerű következményeként Rexa Dezső a Fővárosi Közmunkák Tanácsa sürgető figyelmeztetésére³⁶ 1942. február

32 *Siklóssy László*: *Hogyan épült Budapest? (1870–1930)*. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Előszó: Rakovszky Iván. Bp., 1931.

33 1941. március 18. Rexa Dezső javaslata a Fővárosi Közmunkák Tanácsának.

34 Továbbá Rexa Dezső 1941. június 15-i beadványa alapján.

35 1941. október 13. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa Rexa Dezsőhöz.

36 1942. február 9-én a Fővárosi Közmunkák Tanácsa figyelmeztette Rexa Dezsőt, hogy a kijelölt határidőre (1942. október 31.) a munkát fejezze be.

15-én közölte, hogy a vállalt munkát teljesíteni nem képes. Oka: a tanácsi jegyzőkönyvek „első és történelmi szempontból kétségtelenül értékesebb része alig nyújt számomra anyagot, mert legtöbbször csak ez foglaltatik benne: a bizottságnak az utcanévek változtatására vonatkozó előterjesztése ... elfogadtatik.” Ezért kénytelen Budapest Székesfőváros Házszámozási Főkönyveit is feldolgozni.³⁷ A 2436 névből naponta, 10-12 órai munkával, legfeljebb 30 utcanévvel tud végezni, további lassító tényező, hogy „a régi utcanéveket a leggondosabban kell ellenőrizni, hogy a Lexicon, ha már egyszer megjelenik — emberileg — tévedésmentes legyen!” A szerző igen komoly célkitűzését érezte veszélyben, a feszített munkavégzés nem alkalmas arra hogy „megteremtsük azt a művet, mely alapvető legyen, maradjon minden időkre.”

Tetézte a bajt, hogy az amúgy is igen sok adat felvételét követelő munkaszerződést a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöke a polgármester kívánságára 1942. február 27-én módosította.³⁸ Eszerint az adatlap tartalmazza a tanácsi és mérnöki hivatali számokat, az adott terület dűlőinek, hegyeinek, egyéb területrészeinek megnevezését, a nevek történetét, ehhez járul még „Cédula kartotékrendszer” készítése a polgármester utasítása szerint. A többletmunka díjazásáról a polgármester feladata volt gondoskodni.

A megbízó a munkavégzés ütemét lassúnak, Rexa Dezső érveit megalapozatlannak vélhette, ezért a helyzet tisztázására 1942. május 21-én helyszíni vizsgálatot végzett a ny. főlevéltárnok lakásán.³⁹

A jegyzőkönyv tanúsága szerint Rexa Dezső az I., II., III., IV., V. kerület anyagával lehetőség szerint elkészült. A késedelem indoklásául a korábbiakban (1942. február 15.) már említett nehézségekre hivatkozott. Az indoklást elfogadva a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a Rexa Dezsővel kötött szerződést még az év folyamán módosította, az új határidőt 1943. április 30-ban jelölte meg, havi 500 pengő fizetése mellett, az írói tiszteletdíjat 5000 pengőre emelte. Amennyiben a szerződésben foglaltakat Rexa nem teljesíti, további rendszeres díjazásra nem jogosult. Végző határidőként 1943. június 30-át jelölték meg, ha a szerző addig elkészül, jár a tiszteletdíj, ha nem, köteles az anyagot minden további kártalanítás nélkül a Fővárosi Közmunkák Tanácsának átadni. Bírálatra a Magyar Nemzeti Múzeumnak adják át

37 Ezek azonban csak elvéve utalnak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa jelzetre, így újra fel kell dolgozni a vonatkozó Fővárosi Közmunkák Tanácsa anyagát is.

38 1942. február 27. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa Rexa Dezsőnek.

39 1942. május 21. Rexa Dezső lakásán (IV. ker. Reáltanoda u. 19.) felvett jegyzőkönyv.

az elkészült művet, s a tiszteletdíj összegének másik felét csak a bíráló és az esetleges javítások elvégzése után fizetik ki.⁴⁰

A munka jól haladhatott, hiszen a határidő letelte előtt egy nappal (1943. április 29.) az Officina nyomda és kiadóvállalat kft. megállapodott Rexa Dezsővel a „Budapesti utcanevek” című, 10-11 ív terjedelmű, 1 színű fedlapú könyv elkészítéséről 500 példányban. Fedezetül a szerzőnek előzetes rendeléseket kell átnyújtani, összesen 1800 pengő értékben,⁴¹ ennek hiányában a megállapodás tárgytalan. Az 1600 pengő feletti megrendelési összeg Rexa Dezsőt illeti.

Egy keltezetlen levelében Rexa Dezső a Fővárosi Közmunkák Tanácsának bejelentette, hogy műve, melynek „célja lévén a főváros lakóinak lehetőséget nyújtani arra, hogy városunk történeti múltjának epizód-részleteivel is megismerkedjen, mi által a *genius loci* szolgálatára legyen”, első kötete az év (1943) őszén jelenik meg. Fodor Sándor ny. osztályfőnök úr javaslataival,⁴² miszerint az utcák, terek ne abc rendben, hanem a valóságos elhelyezkedésük szerint szerepeljenek, valamint, hogy az első kötet tárgya ne az egész I. kerület, hanem csak a Vár legyen, nem ért egyet. Az útvonal szerinti sorrend a könyvnek bédekker jelleget adna, és használatát megnehezítené. A tárgynak a Vár területére történő korlátozása az I. kerület területének növekedése és az újabb részek jelentősége miatt lenne helytelen. Fodor Sándor felvetette, hogy nem lesz-e ellentéte a Fővárosi Közmunkák Tanácsának az eredetileg nem erre a célra készült utcanévgyűjtés csaknem azonos megjelentetése ellen? Rexa Dezső szerint az Fővárosi Közmunkák Tanácsa által megrendelt mű „lexicon, mely Budapest székesfőváros utcáinak és tereinek névváltozásaiával foglalkozik és így egészen más, mint ez a könyv”, hiszen „... emezt — mondhatnám a novellista-történetíró adja a fővárosi közönség értelmesebb történetkedvelő rétegének kezébe, s itt a névtörténeti adatokon kívül minden önállóan szerepel, addig az utcatörténeti lexicon a székesfőváros összes utcáit és tereit annak kerületenkénti tagolásával szemben — egységesen adja alphabeticus rendben.” A fentiek alapján kérte, hogy a 10-12 íves művet, melynek bolti ára 7.80 pengő, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 150 példányban rendelje meg.

Nyilvánvaló tehát, hogy Rexa Dezső az eredetileg a Fővárosi Közmunkák Tanácsa számára készített anyagot saját kiadványként, a népszerűsítés céljából a száraz

40 1942. november 11. Fővárosi Közmunkák Tanácsa Rexa Dezsőnek.

41 Budapest székesfőváros XI., XIV. ügyosztály 100-100 példány 500-500 pengő, Fővárosi Közmunkák Tanácsa 100 példány 800 pengő.

42 1943. április 26. Fővárosi Közmunkák Tanácsa felkéri Rexa Dezsőt, hogy elkészült munkáját Fodor Sándor ny. osztályfőnök úrnak adja át bíráló céljából.

adathalmazt mintegy felhígítva szándékozott kiadni. A téma úgy látszik vonzó lehetett, hiszen új szerző jelentkezett, igaz elég sajátos szakmai, etikai megközelítéssel.

1943. november 9-én a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnökének megbízásából dr. Abaffy Miklós miniszteri tanácsos felkérte Rexa Dezsőt, hogy Kolozs Jenő: *Akikről Budapest utcáit elnevezték* című könyve előszavának utolsó bekezdésében írtakra — „e helyen mondok köszönetet Rexa Dezső vármegyei főlevéltárnok úrnak és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa elnöki osztályának azért a hathatós támogatásért, amelybe kutató munkásságomat részesítették”⁴³ — reagáljon. Rexa Dezső 1943. november 9-én kelt válaszában kijelentette, hogy Kolozs Jenő, dr. Abaffy Milósrá hivatkozva, betekintést kért és kapott Rexa Dezső gyűjtésébe. Az adatokat azonban „az ismeretlenség homályából most hirtelen felmerült szerző a könnyelműség, nembánomság és tudatlanság jegyében lekontrolálta ... és tetszésétől téve függővé, ha elfogadta vagy elvetette megállapításaimat, s ha elvetette úgy mást tett azok helyébe. Ez a más pedig érthetetlenül okatlan.” A két mű színvonalá közt hatalmas különbség miatt Kolozs Jenő „összetakolt” könyve a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által kiadni készült mű értékesítési lehetőségeit nem befolyásolja.

A megjelenésre az újabb szerződés módosítás⁴⁴ ellenére a háború befejezése előtt nem adódott lehetőség. A háború befejezése után néhány hónappal, 1945. szeptember 21-én Rexa Dezső felajánlotta a polgármesteri hivatalnak, hogy a háborúban elpusztult úgynevezett Hárszámkönyvek adatait saját gyűjtéséből pótolja.

1945. október 7-én Rexa azzal folyamodott a Fővárosi Közmunkák Tanácsához, hogy mivel az általa 1943 tavaszára elkészített, a Fővárosi Közmunkák Tanácsánál 5 példányban legépeltetett és őrzött munka G, I, L, M, N, NY, O, P, S, SZ, T, U, W, a topográfiai rész V, W, Z, ZS betűi a háborúban elpusztultak, vállalkozna azokat saját jegyzeteiből kiegészíteni. Ezt a kérését 1947. február 12-én és november 28-án megismételte.

1947. május 15-én, hivatkozva a mű gyakorlati hasznára is („... igazolási eljárások alkalmával számtalanszor a hatóság teszi a felek kötelességévé, hogy igazoljanak régi utcaneveket”), felajánlotta a Budapesti Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet igazgatóságának kiadásra.

43 *Kolozs Jenő: Akikről Budapest utcáit elnevezték.* Bp., 1943. 10. p.

44 1944. január 19. A polgármester 1943. július 1-jétől számított 5 hónapon át havi 500 pengőt, majd ennek letele után további 2500 pengő írói tiszteletdíjat fizetett, az egyhavi többletmunkáért ezenfelül újabb 500 pengő kifizetését rendelte el.

Felismerve a munka nagy gyakorlati jelentőségét, 1948. július 5-én Budapest Polgármesteri Hivatala megbízta Rexa Dezsőt az utca-hátszám nyilvántartási törzskönyvek történeti részének pótlásával, a meglévő adatok átdolgozásával, 3200 forint részletekben fizetendő tiszteletdíj ellenében.

Rexa Dezső évtizedes, műve elfogadtatásáért és kiadásáért folytatott küzdelme döntő pontjához érkezett, mikor kétségtől szakavatott testület, a Magyar Tudományos Akadémia Állandó Művészettörténeti Bizottsága bírálta „Budapest helyrajzi lexikona” című művét, a bemutatott részletek alapján. Az eredményről 1951. október 9-én Zádor Anna levélben értesítette Rexa Dezsőt. A mű eredményeként említi a „színes és fordultatos szöveget”, amely a művet a laikus számára is élvezhetővé teszi. Hiányosságául rója fel a következőket:

1. Nem törekszik teljességre, ez különösen a középkori okleveles anyag esetében tűnik ki.
2. A pontos levéltári, könyvészeti hivatkozások elmaradása a használhatóságot teszi kérdésessé.
3. A latin és német utcanevek eredeti írásmódjának használata következetlen.
4. A térképmagyarázatok (pl. sertéstelep) és a helynevek nem elkülönített értelmezése.
5. Konkrét tárgyi tévedések. (Téves azonosítás, névmagyarázat)

A fent említett hiányosságok kiküszöbölésére a következőket javasolja.

1. Időben és térben leszűkített tárgy.
2. Az összes eredeti írású helynév közlése, a tükörfordítások kivételével.
3. A szerző sajtó alá rendezés előtt „gondosan bírálja felül” művét, esetleg más szakértők bevonásával.

Mindezek alapján a bizottság a készülő művet „hasznos és folytatandó munkának minősíti.”

Valószínűleg az addigi meghiúsult remények hatására Rexa Dezső az eredeti terv töredékét képező utcanévmutató elkészítését ajánlotta fel a Fővárosi Tanácsnak, önmaga ezirányú munkásságát jellemezve: „évtizedek óta foglalkozok a budapesti utcák múltjával és meg is írtam a főváros utcaneveinek történetét, ami azonban a ránkzúdult második világháború miatt nem jelenhetvén meg, kéziratban maradt.”

Nyilvánvaló tehát, hogy a Rexa-hagyatékban ma is megtalálható anyag (Utcanevek A–Z, Topográfia A–Z) a Fővárosi Közmunkatanács megbízásából készült háromkötetes mű cédulaanyaga, „A Vár” című kézirat pedig ezen anyag vonatkozó részének önálló könyvvé fejlesztése.

IV. Rexa Dezső által „A Vár” című művéhez használt források

Indokoltnak tűnik, hogy megkíséreljük rekonstruálni azokat a szinte kizárólagosan könyvészeti forrásokat,⁴⁵ amelyek adatait Rexa Dezső műve készítésekor felhasználta. A lehetőségeket erőteljesen beszűkítette az a tény, hogy a szerző, mivel könyvét főként a nagyközönségnek szánta, híven művének ezen célkitűzéséhez, hivatkozásokat egyáltalán nem⁴⁶ vagy csak a főszövegben a forrás utalásszerű említésével,⁴⁷ a szerző nevének⁴⁸ és/vagy az idézett mű teljesebb⁴⁹ vagy részleges⁵⁰ megemlítésével alkalmazott. Mindazonáltal az idézett művek alapvető volta lehetővé tette egy részük azonosítását.

Mindenekelőtt a valószínűleg leggyakrabban használt forrást, illetve forrástípust, a telekkönyveket (Zaigereket), valamint az előző fejezetben többször említett úgynevezett Házsámkönyvek sorozatot nevezhetjük meg, amelyek Rexa Dezső utcanévtörténeti „alpművének”, a már többször említett „Utcanevek A–Z” sorozatnak is kindulópontjául szolgáltak.⁵¹ A telekkönyvek közül kettőt részletesebben is említ.⁵²

A könyvészeti anyag jelentős része XIX. századi német és magyar nyelvű összefoglalás, például Schams Ferenc, Haeufler József Vince munkái.⁵³ Magyar szépi-

45 A levéltári forrásokról lásd az előző fejezetet.

46 Például a Báli basa tere esetében.

47 „De mi már láttuk valahol, hogy magyar szövegben ezt az utcácskát Hölgycs utcának mondták” (Anna utca).

48 „Salamon Ferenc, Budapest egyik kiváló történetírója azonban úgy tudja, hogy ...” (Fortuna utca).

49 „Vass Klára, aki egy derék munkában nyomozza Budavár és Újlak német utcaneveit (1929)” (Fortuna köz)

50 „1802-ben Gaal György tudós palóca” (Fortuna utca)

51 A Vár című művében például az 1695-ben készült Zaigerre utal a következő esetekben: Balta köz, Börtönház utca, Diák utca, A fejevári kapu melletti tér, Harang utca, Iskola mögötti utca, Nőegylet utca, Szentháromság tér, Színház utca. A telekkönyvekről mint történeti forrásokról mindenekelőtt: *Nagy Lajos*: Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. In: TBM XIV. köt. 161–212. p.

52 Zaiger Über die Wasserstadt anno 1695. Beschreibung Deren in der Ofnerischen Wasserstatt Innbegriffenen Hausstellen und Gebeuen bewerkhstelliget durch Matthias Greischer. Budapest Főváros Levéltára (= BFL). Buda szabad királyi város levéltára. A budai kamarai adminisztrációtól átvett telekkönyvek. IV. 1009. b. 5. köt. Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt anno 1696. Ofen, 1696. BFL IV. 1009. b. 6. köt.

53 *Schams Ferenc*: Vollständige Beschreibung der könig[lichen] freyen Haupt Stadt Ofen in

rodalmi mű Gaal György „tudós palóca”, klasszikus elbeszélő forrás Evlia Cselebi utazásai.⁵⁴ Forrásai között mai értelemben vett, elmélyült levéltári kutatásokra épülő monográfia mindössze három található. Ezek közül az egyik Salamon Ferenc háromkötetes összefoglaló várostörténete, míg kifejezetten utcanevek történetével foglalkozik Schmall Lajos és Vass Klára műve.⁵⁵ Schmall tárgyát az egész korabeli Budapestben jelölte meg, Vass Klára mind területi, mind nyelvi értelemben szűkebb témakört, a Vár és Újlak német utcaneveit vizsgálta, műve azonban a felsoroltak közül a legalaposabbnak tekinthető. Az időszaki kiadványok közül mindössze a Helmeczy Mihály szerkesztette Társalkodót említhetjük.⁵⁶ A segédkönyv, illetve adattár kategóriát Pest Műszaki Útmutatója képviseli.⁵⁷

A Rexa Dezső által végzett munka ismertségét, az az iránti társadalmi igényt jelzi, hogy egy műkedvelő történész, D. Ello Antal lapszerkesztő segítség gyanánt felajánlotta saját készülő kétnyelvű (német–magyar), utcaneveket magyarázó könyvének adatait.⁵⁸ Egyértelműen nem bizonyítható, hogy Rexa Dezső munká-

Ungern. Ofen, 1822. *Haeufler József Vince*: Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1854.

- 54 *Gaal György*: A tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor-urához írt levelei. 1–6 köt. Buda, 1803–1804., *Evlia Cselebi*: Evlia Cselebi magyarországi utazásai. (Kéziratból) ford., jegyz.: Karácson Imre. Bp., 1904–1908. (Török–magyarkori történelmi emlékek. 2. oszt. Török történetírók. 3–4.)
- 55 *Salamon Ferenc*: Buda-Pest története. 1–3. köt. Bp., 1878., *Schmall Lajos*: Buda-Pest utczái és terei. Adatok a buda-pesti utcák elnevezéséhez és történetéhez. Bp., 1906., *Vass Klára*: Buda német utcanevei. A Vár és Újlak utcanevei. 1696–1872. Bp., 1929. (Német philologiai dolgozatok. 39.)
- 56 Társalkodó. (A Jelenkor melléklapja) Tudományos, művészeti, s mesterségi tekintetben. Szerk.: Helmeczy Mihály. I. (1832)
- 57 Pest Műszaki Útmutatója. Szerk.: Edvi Illés Aladár. Bp., 1896.
- 58 PML IV. 475-f 18. d. PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Magánlevelezés. D. Ello Antal író, lapszerkesztő levele méltóságos Rexa Dezső vármegyei főlevéltárnok úrnak, az Officina kiadvállalat címén. Év és hely nélkül. „Baráti körben értesültem, hogy főlevéltárnok Uram jelenleg egy műven dolgozik, mely Budapest Székesfőváros összes utcái, terei stb. történetével foglalkozik! Bátor volnék értesíteni, hogy én néhány év óta egy speciális információs könyven dolgozom, melynek eredeti címe Az idegen Bpsten volt és mely magyar és német nyelven iparkodik a főváros minden utca-nevét egészen röviden, tömörülten 1-2 sorban magyarázni.” — „Technikailag úgy volna megoldható a dolog, hogy Méltóságod ott vegye igénybe a már általam feldolgozott anyagot, ahol alkalom adódik reá, viszont oly utcanevek stb., melyik nem fordulnak elő az én gyűjteményemben, főlevéltárnok Uram saját anyagából kiegészíthetné!”

jában a felajánlott anyagot felhasználta-e vagy sem. Tény, hogy hagyatékában ennek semmilyen nyoma nincs.

A fentiek alapján indokoltnak tűnt, hogy „A Vár” című kézirat jegyzetapparátus nélkül történő közlése mellett döntsünk.

Rexa Dezső utcanévtörténeti munkájának utóélete

Miután Rexa Dezső utcanévtörténeti kutatásainak munkafolyamatát — legalább vázlatosan — megismertük, adódott a kérdés: mennyiben vált ismertté és felhasználhatóvá a történeti kutatás, illetve a mindennapos adatszolgáltató munka számára.

Célszerűnek látszott, márcsak a Rexát megbízó szerv, a főváros „személye” miatt is a kutatást a Budapest Főváros Levéltárában kezdeni. Elsőként az úgynevezett Levéltári Utcajegyzéket⁵⁹ vettem össze a Rexa-féle „Utcanevek A–Z” sorozatával.⁶⁰ Az anyagot szerkezetileg némiképp eltérőnek, ám adataiban igencsak egyezőnek találtam.⁶¹ A legfontosabb különbség az, hogy a Levéltári Utcajegyzék közli a vonatkozó térképszelvények hivatkozási számait is. Azt, hogy a jegyzék készítői ismerték, felhasználták Rexa Dezső gyűjtését, leginkább az „Anna utca” címszó esetében láthatjuk világosan. Az utcanév történetére vonatkozó „Feljegyzések” rovathoz a következő kiegészítő lábjegyzetet rendelték: „Rexa Dezső véleménye szerint a Dama-Daumen /hüvelykujj/-nak a korcsa.”! Nyilvánvaló, hogy itt

59 BFL Tervtár. XV. 271. Utcanév nyilvántartás. 1–40. köt. A kötetek az utcanevek szoros betűrendjében.

60 PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Utcanevek A–Z. 7–9. d.

61 Az egyes utcanevek feldolgozásánál a következő rovatokat találjuk (példaként álljon itt az Anna utca adatlapja):

Anna utca

Vár

I. ker.

Kezdődik: Tárnok u. 16-18.

Végződik: Úri u. 13-15.

1:1440, ill. 1:720 szelvény száma: 152/IV:170/ II.

1:5000 szelvény száma: 33

Feljegyzések

Neve a középkorban Tej utca. Az 1696. évi Zaigerben német neve Damagasse. A hódoltság után Hölgy utca, máshol Őz utca, Dámbak utca. (a Damagässl kérdéses fordítása). Volt idő, amikor Gyógytár köznek is mondták, mert a Tárnok utcai sarkon volt az 1699-ben megnyitott Városi gyógyszertár. A F. K. T. 1879. XII. 19-én 1.237 sz. alatt nevezte el. Mérn. hiv. sz. 102/80 Pm. sz. 1880. I. 18-án kelt 54.196/1879. III.

Rexa Dezső gyűjtésének némiképp kiegészített változatával állunk szemben. Ezen vélekedést tovább erősíti az a tény, hogy a Budapest Főváros Levéltárában őrzött „Utcanev nyilvántartás” című egységben található két doboznyi cédulaanyagról, az előbbieken ismertetett összehasonlítás alapján kijelenthető: mind formai, mind tartalmi szempontból teljesen megegyezik a Rexa Dezső hagyatékában fennmaradt „Utcanevek A–Z” sorozatával.⁶² Ezek után már nem meglepő, hogy a Budapest Főváros Levéltárában őrzött „Földrajzi és egyéb nevek” állag tökéletes egyezést mutat a Rexa Dezső által „Topográfia A–Z” címen elkészített gyűjtés reánk maradt részével.⁶³ A fentiek alapján megállapítható, hogy a ma is széles körben ismert és használt „Levéltári Utcajegyzék” nem más, mint Rexa Dezső munkájának részben kibővített változata.

Annak megállapítása, hogy melyek voltak a Budapest Főváros Levéltárában őrzött utcajegyzék létrejöttének további állomásai, csak hosszadalmas kutatás eredményeként lenne lehetséges, és messze túlmutatna jelen dolgozat célkitűzésein.

A kiadás elvei

A kézirat közzétételekor az alábbi elveket követtük:

1. A kéziratban előforduló, forrásokból származó vagy kevésbé ismert tulajdonnevek a szerző által megadott, régies alakban szerepelnek, a nyilvánvaló helyesírási, gépelési hibák javításával.
2. A szöveget — az 1. pontban meghatározott kivétellel — a mai helyesírási szabályoknak megfelelően adjuk közre.
3. A kézirat szerkezetét, beosztását lehetőség szerint megtartottuk, de az alfabetikus sorrend esetleges hibáit javítottuk.

62 BFL Tervtár. XV. 271. Utcanév nyilvántartás. 1–2. d. A cédulák az utcanevek betűrendjében. — PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Utcanevek A–Z. 7–9. d.

63 BFL Tervtár. XV. 271. Utcanév nyilvántartás. „Földrajzi és egyéb nevek”. A cédulák a földrajzi nevek betűrendjében. — PML IV. 475-f PPSK vm. Levéltára. Rexa Dezső iratai. Topográfia A–Z. 9–10. d. Hiányzó betűk: H, M, S, T, U, V.

REXA DEZSŐ

A VÁR

Ezek kész cikkei a készülő könyvnek — de lehet, hogy nem befejezettek még. Nagyon hihető, hogy tovább foglalkozva a messzeágazó kérdéssel, minduntalan fog újabb és újabb adat horogra kerülni. Ezeket aztán — természetesen — be kell iktatni a maga helyére.

ANNA UTCA

Ennek a Tárnok utcát az Úri utcával összekötő szűk utcácskának középkori nevét ismerjük. Ez az akkori írásformában ez volt: Theyutcza. Ma úgy írjuk: Tej utca. Aki a tej szó azonosságában kételkedne, ám lássa a Peer-codex eme helyét: „bodog zyz Marianak theyenek myatta...” Talán nem kétséges, hogy ezt ma úgy írják le: boldog szűz Mária tejének miatta...

Hogy volt ilyen nevű utca a Budai Várban, azt egy kétségtelen hitelességű okmányból tudjuk, mely a tizenhatodik század elejéről való. Ebben egy Mikófalvi Deák nemes úr az akkori Olasz utcában (ma Úri utca) a várbeli Mária Magdolna egyháztól házat bérel, mely sarokház kellett, hogy legyen, mert az okirat kiköti, hogy amennyiben a nemes úr a háznak They utcára nyíló, mindeddig kövel befalazott kapuját megnyitná, úgy a városnak is tartozik illetéket fizetni.

Ez a They utca nem lehet más, mint a mai Anna utca.

Hogy a Tej utca a várbeli tejesekről kapta volna nevét, azon vitatkozni céltalan dolog. De később ennek az utcának nyomát semmi néven sem találjuk egészen addig a szomorú időig, amíg a törököt nem kevésbé, mint a magyart pusztító császári hadinép (inkább Allah, mint Werda!) és közigazgatás azt a nevet nem adta neki, hogy: Dama gässl.

Mi ez a Dama? Egy egészen bizonyos, hogy semmi esetre sem jelenti a dámát, a hölgyet! Német filológusok szerint ez a bajor-osztrák telepescsk szójárásának megfelelő Daumen (hüvelykujj) szónak formaváltozata. De mi már láttuk valahol, hogy magyar szövegben ezt az utcácskát Hölgy utcának mondták.

Van egy utcanév magyarázó, aki azt mondja róla: talán Őz vagy Dámbak utcának lehetne mondanunk, és a nevet az utca valószínűleg egy az utcában levő hasonló cégérű üzlet után kapta. Ez aztán egészen elfogadhatatlan. A Dama név először egy rendkívüli becsű lajstromban szerepel, melyet a Székesfővárosi Levéltár őriz: Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt 1696. A rommálótt Buda utcaneveit

sorolja fel, és mi sem bizonyosabb, mint hogy 1696-ban még ebben a szűk kis utcácskában nem lehetett cégéres üzlet, ami nevet adjon az utcájának.

Igen lehetséges, hogy a rövid s elég széles utca az ehhez hasonló ujjról kaphatta volna a Hüvelykujj utca nevet.

1875 óta Anna utca a neve.

ARZENÁL TÉR

A török időkben a királyi várat a várbeli várostól egy széles és mély árok választotta el, mely ott volt, ahol most a várórség és a palota közötti mély nyíltság van. Az árkon innen, ahol most a várplébánia épülete áll s ahol annak előtte az 1901-ben lebontott Zeughaus, fegyvertár-épület állott, tér volt, amit a törökök nyelven Tophane mejdáni-nak mondtak, magyarul: Ágyúraktár tér.

A Tophane fontos pontja volt Budinnak, mely állandóan számolhatott azzal, hogy ostromlók támadják meg, és biztos lehetett abban, hogy a keresztény Európa nem nyugszik meg abban, hogy a muzulmán hatalom ennyire befészkelte magát a kontinens közepén és hogy alig várja az alkalmat, hogy a félhold hatalmát visszaszorítsa a maga határai közé. Állandóan készülhetett hát a törökség legészakibb városa a legkíméletlenebb ostromra, amiért szüksége volt arra, hogy állandóan fegyverkezzék arra az eljövendő élethalálharcra. Ágyúöntője is volt benn a várban a pasa szeme előtt, ez az ágyúöntő műhely is itt volt a Tophane mejdánin.

Mikor az a rettegett ostrom diadalmat hozott a keresztény egyesült hadakra és a város a keresztény fegyverek előtt megtört, s az elfoglaló császári hadsereg a várat a császár számára hatalmába vette és ott berendezkedett, ezt a szabad teret szintén az arzenál, a fegyvertár céljára szánta, s 1725-ben oda is építette a nagy katonai szertárt.

BÁLI BASA TERE

A Budai vár polgárságlakta részét a királyi vártól széles árok választotta el, védelműl ostrom esetére. Az árok napnyugati végében volt a belső vár kapuja, mely a báli basa terére nyílt, amit törökül Báli basa mejdáni-nak mondtak. Ezzel a kapuval szemben állott a sok nyomorúságot és szenvedést látott gonosz emlékezetű Csonkatorony, a keresztény magyar rabok börtöne, és napkelet felé volt a palota kapuja, a tér szélén Pest felé meredt égnek a lőporraktár, mely a végső ostrom alatt 1686. július 22-én légberepült, szörnyű áldozatokat követelve.

Báli basa, vagy más néven Hamza bég belüli Buda egyik basája volt, aki 1542-ben lett Budin kormányzója.

Ennek a térnek ma nagyon kis része beépítetlen. Területén áll a Szent Zsigmond-ról nevezett várplébánia templom.

BALTA KÖZ

E rövidke kis köz, mely a mai Tárnok utcából átmegy az Úri utcába, nevében is egy kis történelmi emléket őriz. Való-e az esemény, mely a nevéhez fűződik vagy sem? — nem bizonyítható, de a köztudatban a Balta köz neve a két ellenséges család: a Hunyadiak és a Cilleiek egyenletlenségéhez fűződik. A hagyomány szerint amikor a két Hunyadi testvér és Cillei Henrik békefogadalmat tettek, s a két ifjú Hunyadiat a cselszövő Ulrik gróf meghívta a családi békének fehér asztal melletti megörökítésére, s a Hunyadiak élve a gyanúperrel, azon töprengtek, hogy szokott fegyveres kíséretük lándzsásan jöjjön-e velük vagy a könnyebben kezelhető kis csatabárdokkal? Aztán átgondolva az esélyeket, mégis úgy határoztak, hogy — mivel a várbeli szűk utcákon a hosszúnyelű lándzsák használása nehézkes — jobb lesz, ha a rövidnyelű harci baltákkal felfegyverkezve kísérik uraikat. A védekezés igen helyes volt, mert a minden ármányra kész Cilleiek emberei a békésen közeledő Hunyadi testvérekre ebben a tizenkét láb keskeny átjáróközben rátámadtak, ahol aztán a Hunyadiak vitézei a harci szekercékkel a támadók dolgát elintézték. A véres összecsapásban szereplő baltákról lenne ez a kis átjáró névennevezve. Régi időben, a XVII. század végétől körülbelül harminc-negyven évig nincsen is neve, attól kezdve csak úgy emlékeznek meg felőle, mint Kurta utcácska.

Utóbb, hogy az elmondott történelmi esemény feledésbe merült, az lett közhitté, hogy a kis köz nevét arról a régi korcsmáról nyerte volna, mely a mai Tárnok utca sarkán még napjainkban is létezik, s melynek cégére a balta.

Az 1696. évi Zaiger megemlíti, hogy a budavári 80-as számú ház az Úri utcában van és annak emeleti boltozata hajlik át e kis köz felett. Ugyanitt az is olvasható, hogy a törököktől visszahódított vár épületeinek átvizsgálásakor ezt a házat elég jó falakkal találták, s boltozatai is megvannak, nem különben pincéi is. Ez a ház a mai Úri utca 19. számú: a XV. században a neves Ozorai Pipó lakóháza, kétségtelenül az itt leírt házzal azonos. Földszinti szobái ma is boltozottak, pincéi évszázados építmények és a Balta köz fölött ma is megvan az említett emeleti boltozata.

Ez a régi ház volt különben a törököktől visszahódított Pest vármegyének első megyeháza, s e házban született báró Eötvös József, aki „dalt érdemel, mert költő volt és könnyet, mert szeretett”.

BÁNFI UTCA

Ez az utcácska a törökidő előtt a mai Szent György térről nyúlt át a főhercegi kert bástyafaláig. Ott vágott át a főhercegi palota udvarán, a pompás vaskapu helyén.

Lindvai Bánfi Miklósnak 1486. május 10-én VIII. Ince pápához intézett kérelméből tudjuk, hogy a királyi palotával szemben álló, Szent Zsigmondról elnevezett egyház mellett Mária mennybemeneteléről elnevezett kápolnát alapított, s annak kegyuraságát a budavárosi tanácsra ruházta. A kápolna mellett temető, úgynevezett cinterem volt, ami mutatja, hogy a kápolna tekintélyesebb építmény lehetett, amit igazol még az is, hogy a kápolna több papjának nevét ismerjük.

Bánfi Miklós ez ájtatos bőkezűsége és áldozatkészsége méltóvá tette arra, hogy a város tanácsa nevével utcát nevezzen el. Bánfi, mint pontosan tudjuk, házat ott bírta a „Szent Zsigmond templom körül”. 1514-ben egy okmány hirdeti, hogy akkor ott lakott Lindvai Bánfi János, valószínűleg Miklós úrnak leszármazottja.

Úgy sejtjük, hogy ez a ház a főherceg-tábornagyi palota telken állt, s így a kis Bánfi utca déli oldala a Bánfi-ház fala volt.

Az utcácska aztán, hogy a török félhold leáldozott, már nem kapta vissza régi szép nevét, a Bánfi név, mint a Mária kápolna emléke, mint annyi sok más magyar név a feledésbe merült. A császári közigazgatás gondoskodott arról, hogy a magyar múltnak minden emléke kipusztuljon a német Budán, azért ennek az utcának az ostrom némi emlékeül a Sánc utca nevet adta, s e név megmaradt mindaddig, míg József főherceg, a magyar honvédség főparancsnoka annak idején a volt gróf Teleki-palotát megszerezve, azt a maga számára utóbb átépítette. Akkor a Sánc utcát és az utcán túli két-három kisebb házat is megváltotta ez által az egykori Vár utca, (ma Szent György utca) nyugati házsorát a palota udvarául felhasználta.

Az 1896. esztendőben a Magyar Mérnök és Építész Egylet által kiadott és Edvi Illés Aladár által szerkesztett Pest Útmutatója című kiváló könyv melléklete között a III. táblán a főváros térképét találja a kutató.

Ezen az itt tárgyalt kis utca még rajta van, de neve nem Sánc utca — amint annak idején nevezték —, hanem Bánffy (így) utca.

Ennek a kétségtelenül nem tévedésből idekerült utcanévnek az lehet csak a magyarázata, hogy a mű megjelenése idején Magyarország miniszterelnöke Losonci báró Bánffy Dezső volt... Hódolat a hatalomnak!

A BÁSTYA

A várat övező bástyafal, mely a régmúltban a város biztonságát jelentette, ma a mellette elhúzódó fás, árnyas terével a közönség örömét, az alatta elterülő gyepes, virágos sétányával kedves sétahelyét, a pompás panoráma által még világviszonylatban is legelső rendű üdülőjét bírja benne.

A védelmet nyújtó falakon belül valamikor szabad tér volt.

Az öblös lőrészek előtt ágyúk ásítottak, és gúlába halmozott kő-, utóbb rozsdamarta vasgolyók hevertek. Aztán a kezdetben simára faragott széles tér üresen állott, szabadon, hogy a fegyveresek: nyilasok, majd a kovásfegyveresek settenkedjenek a lőrészek körül és fürge pattantyúsok, akik minden lövés után a hátragarulók ágyúkat lefoglalták...

Most már elvesztette minden harciasságát a békésen terjengő bástyatér; 1836 óta szép lombos fák vetik rá árnyékukat, barátságosan hívogató, zöldre mázolt padok sorakoznak ott kétoldalt, és a sétaúton kívül a játékos gyermekek hada futkos nagy lármával.

Alt Rudolf, a nagy városmegörökítő festő (1812–1905) két képet is rajzolt kőre a negyvenes évek bástyájáról és az azokról látható elragadó panorámáról, mindkét kép már egy igen fejlett városi élet kedves színhelyét mutatja. De míg idejutott a bástyasétány, nehéz és bizony sokszor tragikus sorson ment át.

A török korban jóval hosszabb volt a bástyafal, mint ma. A fejlődés, különösen pedig az, hogy az újkorban a várost már mitől sem védi meg a még oly erős kőfal, sok helyen eltüntette. A királyi várpalota napnyugati nagy épületének helyén volt az új várnegyed bástyája, amit a török Jeni mahallebedenleri dir-nek nevezett. A Pest felé néző épület pedig arra a helyre épült, amelyen a volt ágyúraktárt, a tophanét védő bástya állott. Az egykori karmelita templom és rendház, a mai Várszínház mögött az Ezüst bástya, Gömös tabie, melyet a végső ostromban Sziavus aga védelmezett a vadászászlóaljhoz tartozó katonáival. Az alagúttól Pest felől a várba felvezető meredek lombos út felső torkolata helyén, a mai Külügyminisztérium épületével szemben állott az Arany bástya, az Altun tabia, amit az előbb nevezett Sziavus aga építtetett.

A sok védőtorny közötti bástyarészeknek vagy nem volt külön-külön neve, vagy nem maradt fenn. De tudjuk, hogy a mai Magyar Asszonyok bástyája helyén volt egy Buro tabia nevű bástya. A Halászbástya névtelen volt, csak az északi végén kiugró körbástya neve maradt meg az utókorra, tudjuk, hogy annak Híradás bástyája, Haber kuleszi volt az akkori neve. Az utolsó ostrom idején a Pestről felhozott csapatokra volt bízva az egész bástyavonal védelme.

Az északi oldalon volt a diadal után Brandenbúrgiak bástyájának nevezett Murád basa bástyája, meg a Mahmud basa bástyája, és ott volt az Erdélyi bástyá, törökül: Erdel kuleszi.

A Horthy Miklós bástyá akkori neve volt a Musztafa basa bástyája. A primás bástyánál volt a Bölme kuleszi, amiből azt lehet hinnünk, hogy itt volt egy erődítészakasz, melynek tornyát ily néven emlegették. Egy török leírás azt is mondja, hogy erre volt a Sziavus pasa tornya és hogy azt a szerémi lovasság (Szerem szipahilári) őrizte, csak azt találjuk némileg érthetetlennek, mint őrizte azt a tornyot ott fent a várban lovasság az ostromlók ellen?

A körbástyá, amelyen Görgey fővezér lovasszobra áll, volt az Esztergomi rondella, vagy másként a Földtorony, és a Hadimúzeum előtti út, mely felkanyarodik a Kapisztrán térre, volt a Földtorony útja, a Toprak kuleszi joli.

A Gróf Bethlen István bástyán, amit hosszúfálnak neveztek, több torony nevét ismerjük: itt volt a Veli bég meg a Savanyú étel tornya, és itt volt a Csardak kolkhaneszi, ami azt jelenti nyelvünkön: Csardak őrház, és mivelhogy ebből a csardakból keletkezett az a jó magyar szó: csárda, tehát itt valami buffet volt az ostrom idején a megéhezett, megsomjazott védők számára.

A királyi várpalota déli homlokzata helyén egy egykorú olasz röplap szerint volt a Frenk kulasi, amit aztán úgy magyaráz, hogy „Itália bástyá az Itália kapu közelében”. Ez valószínűleg nem a törökkori elnevezés. Igaz, hogy akkor volt Olasz utca Budán és volt Zsidó kapu is, de nem olvastuk sehol, hogy az olaszokkal is építettek volna a törökök városkaput, amint tették azt a zsidókkal.

Inkább ismerjük a XVII. századvégi nevét néhány bástyarésznek. A mai főhercegi palota mögött volt a Tüzérbástyá, innen a Hadimúzeum épületéig röviden Bástyá volt a neve; a Nádor laktanyán túl volt a Császárrés tájéka. Még ismerjük a Szent József bástyáját, mely a keleti védfalon Pesttel szemben, ahol a bástyáöv déli irányt vesz, állott.

A mi időnkben a délnyugati végétől a Dísz térről a Múzeumig nyúlik el a Gróf Bethlen István bástyá, innen a Bécsi kapuig a Primás bástyá nevet viseli.

Csernoch János Esztergom bíboros hercegeérseke tiszteletére adták neki ezt a nevet, amit a bástyá két végén hirdet egy-egy emléktábla; ennek szövege a következő:

PRÍMÁS BÁSTYA
Dr. C S E R N O C H J Á N O S,
Magyarország bíboros hercegprímásának
Aranymiséje alkalmából létesítette
az állam és a főváros.

1 9 2 4

A most újra felépített Bécsi kaputól a Halászbástyaig, majd innen a Siklónak nevezett hegyipályáig még egészen új része a pompásan kifejlesztett bástyának, és Kormányzó urunk nevét viseli: Horthy Miklós bástyasétány a neve. Ezt megtöri a Nagyboldogasszony templom gótikus stílusához hangolt remek Halász bástya, mely a koronázó nagytemplom helyreállítása után épült.

Még van egy bástyája Budának: A Magyar Asszonyok bástyája. Ez az alacsony kőpárkány védte kis tisztás a Clark Ádám tér s az Alagút dunai bejárata felett van.

Valamikor a hatvanas években a legkedvesebb társasági találkozóhelye volt a budaiaknak az Alagút-kioszk, mely itt volt, de aztán, mint mindent a világon, úgy ezt is elunták „szépeink”, és a csodaszép kilátást nyújtó hűs terecske gyermekját-szótérré lett.

Amikor nagyobb ünnepélyes bevonulások voltak a budai királyi otthonba: királyi párunk megérkezésekor, souveridegen [sic!] uralkodók vendégjárása alkalmával, a minket szerető trónörökös pár első látogatása örömmünepén, a millenniumkor a legelőkelőbb társaság innen gyönyörködött a varázslatosan szép képben. És innen volt legszebben látható, mikor a magyar Honvédség fővezére, későbbi kormányzó urunk először vonult fel a királyi várba.

Ezt a nagyemlékű és feledhetetlenül nagyszerű ünnepi eseményt azzal örökítette meg a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, hogy ezt a kedves múltú kis teret lombos fák ültetésével árnyas, kellemes és hangulatos üdülőhellyé tette.

Ez időtől kezdve a neve: Magyar Asszonyok bástyája.

BÉCSI KAPU TÉR

Nagy fontossággal bírtak a régi várakban a várkapuk előtti terek. Az ostromok idején a védelemnek szüksége volt arra, hogy itt seregét felfejlődtesse, nagyobb erőt fejthessen ki, mint a többé-kevésbé szűk kapunyíláson beözönlő támadók.

Béke idejében itt volt a vásártér. Célyszerű volt, ha közelében van az útnak, mely a vidéki vásáros népek legközelebbi útjába esik. A Víziváros, Óbuda és Újlak népe az északi kapun jutott a városba, a városi sokadalomba. Azért is hívták a kaput Szombathelynek, mivelhogy a vásárok rendes napja a szombat volt.

1320-ból maradt fenn okmány, mely a vár e fontos és nagy kiterjedésű terét, hiszen akkor a várhegyet teljes szélességében foglalta el, a bástyafaltól a bástyafalig, Szombat piacnak nevezi, de akad feljegyzés, amely Szombati vásár helyének jelzi.

A tér gyakran változtatta alakját, de mindig tágas volt, sőt volt idő, amikor a legnagyobb tere volt Budának. Aztán, hogy a vásárok vesztek jelentőségükben, mert a kereskedelem szélesebb alapokra került, akkor a tér megszűnt a régi Szombat

nevet viselni, de maga a Szombatkapu sem volt többé Szombatkapu, de mivelhogy a Bécs felé indulók rajta át hagyták el a várost, a kapuból Bécsi kapu lett, és ezt a nevet a törökök is átvették. Félelmes égitáj volt előttük az, amelyre a német-római hatalmas császár fényes portája volt. Arról felől volt Végzetük eljövendő. A Bécsi kapuszi — amint ők hívták — erős nyitja volt a várnak s a védelemre nagyon rászorult, s hatalmuk végén ha nem is a Bécsi kapun, de nagyon annak közelében tört be hozzájuk, a mindenha rettegett Végzetük.

Hogy egészen elfogyott a félhold Buda fölött, és a német katonai közigazgatás vette át Buda sorsának intézését, a Bécsből még az üdvözülést is váró „városújra-építők” ennek a térnek azt a nevet adták: Bécsi tér. Jó sokáig ez maradt a neve, csak egy 1854-ből származó igen megbízható városleírás a teret Zsidó térnek mondja. Ezen a néven csak a török időkben lehetett ismert, amikor a török védelmét élvező s a kereskedelmet űző zsidóság a tér egyik betorkoló utcájában, a Zsidó utcában (ma Werbőczy utca) telepedett meg. A középkori neve nem lehetett ez, mert akkor a város zsidó lakossága a délkeleti részen élt.

Az osztrák katonai közigazgatásnak 1720 táján vége lett, s ezután a még mindig német érzésű, lelkű és nyelvű budaiak mint „magyar” közigazgatás már nem lelkesedtek annyira a császárvárosért, és a teret nem Bécsről, de a Bécsi kapuról nevezte el Bécsi kapu térnek, s ez a neve még ma is.

BÖRTÖNHÁZ UTCÁCSKA

Sietek annak kijelentésével élni, hogy e címül írt utcanév eredetileg: Zwinger Gässel fordítása akar lenni. Nem tudom, mi más magyar nevet lehetne e német név helyébe tenni? Rákóczi Ferenc egyik levelében mondja a várbeli erős börtönt börtönháznak; ez talán egy lehet a Zwinger-rel. (Könyöki értékes munkája a várépítészetről ezt a szót nem magyarázza.)

1696-ban a Zaiger ezt a kis utcácskát megemlíti. Ott kellett lennie valahol a régi Zsidó utca (ma Werbőczy utca) és az északkeleti bástya között. A Zsidó utcai két sarokház érdekes embereket uralt akkor: az északi oldalon Lábatlani Nedetzky Sándor, Esztergom megyei alispán, a délinek a gazdája Wilzel Mátyás volt. Ez azért érdekes, mert művészettörténeti adalék is lehet, mert a Zaiger szerint ez a háztulajdonos festő volt. Ha nem szobát pingált, úgy igen érdekes adat.

Kérdés, hogy miért hívták így ezt a bizonyára szűk kis átjárót, ahogy hívták, mikor errefelé egyáltalán nem volt börtön, csak jóval későbbben vagy másfélszáz év múlva lesz a tájékán a Kossuth börtöne. Nem lehetetlen, hogy úgy igaz, amit egy elmés hölgy magyarázója mond, hátha azért, mert olyan szűk, mint egy börtön-cella...

A Zsidó utca keleti házsorának házai akkor is, mint minap lenyúltak a bástyáig, nem is volt hát e kis utcában házsám, és nem is sok és sokáig esik róla szó, hamarosan lemarad róla az értelmetlen és magyarázhatatlan név és új nevet kap.

Még a „nagy század” el sem múlik, és már az érthetőbb Bástya utca csak a neve. Hanem 1854-ben lesz egy Bástya utca a várban — mikor a Kéményseprő utca nevét átváltják erre a névre — de hol van már akkor a Bástya utcácska?

Régen beépítették.

Igen ám! de a Zwinger a várvédelemben mást is jelent, nem csak dutyit! Zwingernek nevezték a bástya, a várfal aljában a váron kívül húzódó mintegy tíz-tizenöt méter szélességű területet, száraz árkot, melyet az ellenséggel szemben az úgynevezett mellvéd fedezett. (A mellvéd ismét mélyen ereszkedik le a Zwingeren kívül, és akkor következik a már sokkal ismertebb nevű védelmi tér: a várárok.)

Bizonyos tehát, hogy a keleti bástyafal alatt elhúzódó Zwinger adta a kis utcának a nevet.

Maradt egy 1687-ben valamely ismeretlen szakértő francia készítette térkép Buda várának erősítéséről, ezen kétségtelenül látható, hogy az itt tárgyalt utcácska egyenesen a keleti bástyának tart s e bástya alatt ott van a — Zwinger!

CASINO UTCA

Ez a kis összekötő utcácska olyan kicsi, hogy mindössze három ház van benne. A Dísz tér északi végén átjáró a Gróf Bethlen István bástyára.

Mi volt a neve a török előtt és a török alatt, nem tudjuk, de az a becses utca-lajstrom, mely a rommá lőtt Budáról fennmaradt, az persze megnevezi: Kéményseprő utca. Azt is megmondja, hogy miért? Egyszerűen azért, mert benne lakott Peter Paul Franzin, akinek a mestersége volt polgári füstfaragó, róla kapta a nevét, mely ugyan nem soká tapadt rajta, és helyzeténél fogva, mivelhogy oly nagyon is közelében van a bástyának, elnevezik: Bástya utcának. Ez marad a neve egészen 1879-ig, mert akkor — lévén Pesten már egy történelmi emlékü Bástya utca és Budapest nem tűrhet meg két azonos nevű utcát — ebből csináltak Casino utcát.

Nem minden ok nélkül lett belőle Casino utca. Az igen előkelő, régi Budai Casino hosszú évtizedeken át a hozzá méltó szép, stílusos Marczibányi palotában bírta otthonát. Az egy emeletes, rendkívül finom ízléssel épült palota északon elzárta a Dísz teret, tehát egy vonalban volt a bástyára kirúgó kis átjáróval, a Bástya, illetve Casino utcával. Mikor pedig „az majdnem Isten elleni véték-számba vehető gondolat” megszülemlett valaki agyában, hogy a Dísz tér képét, hangulatát, esztetikáját azzal a sok emeletes monstrummal, ami ma a finom palota helyén áll, agyonüti — akkor a kaszinónak persze új otthonról kellett gondoskodnia, és mind-

járt a szomszédban e kis utcácskának egyik házában szerzett helyet magának. Itt virágzott sokáig tovább, aztán élt, éldegélt, míg végül aztán egy gyönyörű múltra visszatekintve csendesen, zajtalanul megszűnt létezni.

Akkor keletkezett, amikor a társadalmi élet a csendes kis Budán megkívánta, hogy „eszmeváltó díszes körbe gyűlhessen”, hogy „tenni, szépre, jóra egyesülhessen”, és évtizedek során át megvolt a budaiak kedvelt kaszinója; aztán elég sokára ugyan, de változott a világ. Buda utcáinak csendje, magánya mintha a budaiak lelkére ült volna. Először a színház nem kellett a budaiaknak, várbelieknek. Hiába volt a főváros legkedvesebb, legintimebb múzsahajléka, a Várszínház az övék, ahol egy időben Blaháné énekelt sőt direktorkodott, a budaiak közönye a „nemzet csalóányát” is cserbenhagyta.

Így lett aztán a kaszinóval is. Egy ideig a várbeli urak nehánya sok rábeszéléssel és nem kevés anyagi áldozattal még fenntartotta valahogy, de hiába... mert mikor kitört a nagy világegés, a világháború, annyira elnéptelenedtek termei, hogy egy reggelen már ki sem nyitották azokat. A Budai Casino örökre megszűnt.

Így most már a budai várban casino nincsen, csak Casino utca.

DÁRDA UTCA

Egyike a vén Buda legrégebbi utcáinak.

A tatárjárás idejében már megvolt, és akkor Wilwing vagy Ulwing utcának neveztek. VI. Kelemen pápához 1344. október 4-én a visegrádi bencés apát folyamodványt nyújtott be, melyben a panaszos kérdés a budavári plébániatemplom melletti temetőben állott, a Wilwingh ispán által szent Imre tiszteletére alapított kápolna körül forgott. A kápolnát a bőkezű alapító minden javakkal úgy ellátta, hogy benne négy káplán számára volt javadalom. Innen tudjuk, hogy az ősrégi Wilwing utca kiről nyerte nevét.

Hogy azok alatt a hosszú századévek alatt, ami a tatárjárástól a törökidőig lefolyt, mi néven neveztek, annak híre nem maradt fenn és csak azt tudjuk, hogy ennek az utcácskának a neve a vár visszaszerzése után Klastrom vagy Kolostor utca lett. E névadás nem úgy állott elő, amint természetes lenne. Sem az utcában, sem a négy sarkán klastrom nem volt, csak az északi háztömb végén volt először a ferencrendieknek, azután a klarisszákknak kolostorépítésre adott telkük, s így ez az elég távoli szomszédság juttatta az utcát a nevéhez. Az is hozzájárult ahhoz, hogy ezt a nevet kapja, hogy nem messze tőle volt a Ferencesek tere és utcája.

II. József uralkodásával a szabadelvűség jutott uralomra és a klastromok császári parancsra kiürültek, és úgy a ferencesek, mint a klarisszák szerteszéledtek, az utcanévek sem volt többé értelme, s talán inkább csak a romantikusok maradtak

meg a régi név mellett, mígnem aztán az utcanevek rendezésekor a három város Budapestté egyesülése alkalmával kapta a mostani nevét: Dárda utca.

DIÁK UTCÁCSKA

E kis utcát, mely akkorában a Sütő (Fortuna) utcából átvitt addig a telekig, amelyről a Zaiger azt mondja: „az üres ház hely az iskolák számára”, nevezték akkor Iskola utcácskának is, de gyakoribb neve volt a Diák utcácska, akkori budaiul: Schuller gässl.

Az iskola — ott volt a jezsuita páterek otthona közelében, először és pedig igen korán, már hatodik évre a visszavétel után — a tanácsház egyik utcára nyíló helyiségében kezdett foglalkozni a fiatalssággal. Néhány évtized múltán épült csak fel az iskola, s mire az meglett, a kis Diák vagy Iskola utcácskát beépítették. A romokban heverő város bőkezűen osztogatta a telkeket és az iskolások kényelmére is adott valamit, s így nyitotta azok számára ezt a két nevű kis utcát, de félszázad sem múlt még el, és nagy kelete lett a várbeli telkeknek, és házhelyek lettek a Diák utcácskából.

DÍSZ TÉR

A budai vár terei között a legnagyobb volt és mindig főtere a várnak.

A mohácsi vész előtt Szent György tér volt a neve.

Tudjuk miért? A tér északi végében, ahol ma a Budavárát elfoglaló negyvennyolcas hősök emlékszóbra áll, állott a XIV. században királyi ájtatosság emelte hatalmas, méreteiben a Nagyboldogasszony templománál is nagyobb szentegyház, mely Szent Györgynek szenteltetett. Ott állt a pompás templom feltűnően karcsú tornyával — mely későgót vonalaival megkapó hatású volt.

A török uralom alatt a Solejman khán dsámia nevet viselte, egykor oly díszes templom művészi díszreiből ma is bírunk egy rendkívül értékes darabot. A Halászbástya kő-múzeumában áll egy fehérmárvány dombormű, a korai renaissance remeke. A szoborkép azt a jelenetet ábrázolja, amikor Szent György lovag lóhátról ledöfi a sárkányt. Ez a ma is alakjaiban csorbulatlan remekmű csaknem bizonyossággal állítható, hogy a Szent György templom maradványa.

Evlija Cselebi török utazó 1660 és 1666 között járt Magyarországon, s Budán járván e nagyszerű templomi ékességről a következőket írja:

A Solejman khán dsámijának két kapuja van. A keleti oldal fölé, fehér márványra a szobrászmester egy szárnyas sárkányalakot készített, mely mintha élő volna. Száját kinyitja, ajkait előrenyújtva a farkát összekunkorítva áll. E sárkány

előtt hasonlíthatatlanul Szent György alakja lovon ülve van és a kezében levő dárdaival a sárkányra egy szúrás mér s a sárkányt lábai alávevén összetiporni készül. Az ostrom idején Ebu-Szuud mondá: E szobor szent, tehát nem összetörni való. Sulejman khán gázi megkegyelmezvén mondá: „E szobrot senki meg ne nézze, a muszlimánok ne lássák” és a nyakán levő kasmíri sálat leoldván, ez alakokat lefödté vele s az összetördeléstől megmentette.

A mohamedán mély vallásosság megmentette számunkra e rendkívüli kincset, a középkori Buda egyetlen hibátlan műemlékét.

A Szent György templomot az Anjou királyok bőkezűsége teremtette meg és gazdagította, s a török hódoltság idejében még állott, de a visszavívás borzalmaiban földig rommá lett, és mikor Werlein János, a nagyhatalmú és nagyzebelő kamarai kormányzó a visszahódított ikerváros legszebb helyén a két legszebb és legnagyobb telket kanyarította ki — a mai Dísz téren — a maga számára, akkor e nagyszerű templom kőhalmazából hordatta az anyagot ahhoz, hogy ott házat építsen úrmaga számára. (A Werlein ház helyén van ma a pompás Batthyány-palota.)

A török világban az egész tér be volt építve. De a középkori városélet még ott a téren élte ki magát. Minden, ami ünnep, ami látványosság, gyász és öröm, itt lett közössé Budavár lakosai számára. A magyar sors és átok és a kárhozat, hogy az utóbbi félezredéven át nem voltak nemzeti királyaink, hanem, hogy koronás uraink mindig gyűlöltek magyar alattvalóikat, ezért lett oly gyakran a Szent György tér gyászhelye a magyarságnak. Petőfi a Hunyadi László című versében mondja:

„Szép vitéz Hunyadit
Föl Szent György terére
Hurcolták a latrok...
...kifolyt vére...”

A később beépített tér nevével úgy is találkozunk: Szent György utca, vagy úgy, hogy Széles utca, s egy okmányban, mely az elvesző magyar világ legutolsó idejében kelt Budán úgy is találjuk: „Bwda pyaca.”

A muzulmán hatalom a szentegyházat is a magáévá tette, a Szent György név eltűnt, és a pompás fehér márvány templom a Középső mecsetté — Orta dsámi — lett, egykorú feljegyzések szerint a török Budán leglátogatottabb dsámija. És akkor a tér neve volt Bazár a mi nyelvünkön, a török nyelven Csársu dir. Ez a város piaca vagy az a széles utcája, ahol az üzleti élet folyik. E jegyzések szerint a főtéren, a mai Tárnok utcában és a Szentháromság utcában volt a Csársu dir.

De a város főhelye mégis csak ez a nagy tér volt. Itt állott a keleti oldalon a pasa palotája, a Pasa szerajligi dir. Kezdetben kicsi, szűk épület, éppen nem méltó egy ilyen hatalmas nagy úrhoz, aki büszkén nevezhette magát a „Győzhetetlen császár helytartójának”. Csak később, a félhold uralmának a vége felé 1650-ben, amikor

Murad basa lett kormányzó Budában, ő bővítette ki és tette, ha rövid időre is, fényes otthonná.

Visszavívatván a magyarok fővárosa, majd a nehéz kérdés is ötletesen megoldódott, miként hordják ki a várból azt a rengeteg kő, téglá, szenesedett gerenda, zsin-dely és cserép halmot és törmeléket, ami betérite a rommá lett város utcáit, tereit és házhelyeit. Nagyon találóan úgy határozott a cs. katonai intézőség, hogy nem enged ki a várból olyan szekeret, mely nem visz ki egy kocsiderék törmeléket. Így aztán hamarosan megtisztult a város, és kezdett valamilyen formát kapni. A Fő tér élénken élt még az emlékezetekben, és a romhalmazzá lett szentegyház és a házrok tömbje eltűnt a város közepéről és ismét megnyílt a régi nagy tér, a Fő térnek vagy csak Térnek nevezett.

A Fő tér név egyelőre átnyúlt a mai Tárnok utcába is, de ez hamarosan önállósul és elismerik róla, hogy utca, és lesz a rész belőle Fő utca...

Aztán, hogy visszatért a rendes városi élet Buda falai közé, és a jámbor polgárnép megszokta, hogy minden ünneplés, díszfelvonulás, cifra esemény, katonai parádé itt a téren játszódik le, ezekről aztán elnevezte a teret Parádé térnek, és annyira a magáévá tette ezt a nevet, hogy aztán más névvel egy jó hosszú ideig nem is találkozunk.

A Parádé tér — mert ez a név nem teljesen azonértelmű a magyar Dísz térrel — nem volt többé az, ami a régmúlt századokban, nem volt gyásztér, vagy Gyászpiac, amint a költő Kont és harminc nemes hazafitársának megéneklésekor nevezi a Szent György teret. Még olykor előfordul — mint például 1736 áprilisában —, hogy egy-egy kivégzést lát a Parádé tér. Akkor nyolc kivégzést látott egyszerre. Szegedinács Péter (Péró) a bécsi kormány által, az utolsó kurucok kipusztítására küldött rác határőrségi kapitány utóbb bizonyos vallási kérdés miatt szakított Béccsel, és már nemcsak a kurucokat ölte, de még a labanc magyart is, ezért aztán Pérót és híveit elfogták és nyolcadmagával lefejezték és felnégyelték a Parade Platzon...

De ezzel úgy látszik el is vesztette a tér véres hírességét, és most már a csendes nyárspolgárok ártatlan örömeinek, ünnepléseknek, felvonulásoknak, szemléknek a helye lett. Valódi Parade Platz!

A magyar világ végül szakított úgy a Fő, mint a Parádé titulusokkal, és lett belőle az, ami máiglan is: Dísz tér.

A FEJÉRVÁRI KAPU MELLETTI TÉR

Ez nem közigazgatáscsinálta helymeghatározás. A lakosság könnyen megszokja a kényelemszülte neveket. Ilyen ez is. Neki egyszerűbb az, a mindenki által

ismert Fejérvári kaput emlegetni, annak a környékén már aztán könnyen rá lehet találni a keresett házra.

A Fejérvári kapu melletti tér (megjegyezzük, hogy az új magyar helyesírás előtti időkben mindenha Székes-fehérvár nevét úgy írták: Fejérvár, s így e kapuét is!) hát nem hivatalos elnevezés, az 1695. évi Zaiger nem is tud róla; csak egy 1696. évi hivatalos jegyzőkönyvben jelenik meg először, mint már a közszájon forgó tér megnevezés, és előfordul aztán — ha nem is rendszeresen — de jó soká.

A helye ott volt, ahol a várfalon belül a lejárát volt a kapuhoz, a Vár vagy Palota utca, ma Szent György utca és a Dísz tér érintkezésétől lefelé nyugatnak. A régi lajstrom szerint ezen az úttesten házsám nem is volt, így hát valószínűleg a Dísz téri és Várpalota utcai és talán a Rondella utcai eltűnt házak ablakai nyílhattak ide, és csak valami ott lejátszódott esemény, utcai skandál helyének megjelölésére használták.

Ma persze, mint a Fejérvári kapunak, úgy ennek a tér nevű úttestnek sincsen nyoma. Most itt kezdődik a Gróf Bethlen István bástyasétány és ezen a helyen ér fel a várba a várhegy oldalán kigyózó Palota út.

A FERENCSEK TERECSKÉJE

A német a maga természetes modorában a kisebbítőragot úgy használja, hogy az valamiképpen jellemzésre is szolgál. A Gässl szó csak azt jelenti, amit minálunk az utcáról mondott közjelentés, mivelhogy e rövid szavunknak egyéb értelme is van, sokkal alkalmasabbnak találjuk, ha a kisebbítőragot, mely ha nálunk kissé szokatlan is, használjuk.

Buda visszavívása után a katolizáló császári seregekkel csaknem egyidőben jöttek be a várba a szerzetesrendek, s ezek között ama kolduló szerzetesrend, melyet assisi Szent Ferenc alapított. A ferencesek 1690-ben kaptak telket, hogy azon hajlékot teremtsenek maguknak. Ezt a telket a középkorban emelt Mária Magdolna templomnak déli fala alatt szabták ki számukra, mivelhogy a rommálott templomot is az ő templomukul jelölték ki. A rendházat csak huszonöt év múltán tudták felépíteni és abban ötvennél nem hosszabb ideig éltek.

A ferencesek rendháza előtti úttest, amely ma az Országház utca nevet viseli, volt a visszahódítás után a Ferencesek terecskéje, a Franciskaner Pläzl, ahogy a jó ofner purgerek mondták.

Csak a szűk látókör okozhatja, hogy Budán térnek nevezték az utcák egy-egy darabját, rendszeren azt a darabot, mely valamely nagyobb térbe futott. Így az akkori Sütő utcának északi végét, ami a Vér utcától a későbbi Ferdinánd térre vitt, a délnek eső Ferencesek utcácskájáig ért, a Ferencesek terecskéjének nevezték, egészen a

múlt század első esztendejéig, ez idő tájt komolyabbra változik a neve és Ferencesek tere lesz.

A budaiak elég állhatatlanok az utcanevek dolgában. Valószínűleg nem a circumspectus városi tanács keresztelte időnként másra és ismét másra az utcákat, tereket, de a lakosság ajkán a gyakorlat. Van idő, amikor József térnek nevezik ezt a kis utcarészt, lehet, hogy a közelében épült talán József főherceg nádor iránti megérdemelt hódolatból Nádor kaszárnyának elnevezett laktanyáról, de lehet, hogy a közelben levő József bástya után, vagy az Ég tudja, miért?

Van eset, hogy a neve Ferdinánd tér; ez V. Ferdinánd császár és király iránti alattvalói reverentiából esett, ismét találjuk mint Kút teret, aminek magyarázata, hogy az utcában, ha tetszik e téren kút volt. Nagy szükség is volt ott kútra. Két kolostor is állott ottan egymás mellett, mert délre a ferencesektől a klarisszák zárdája volt, mindkettő népes szerzetesotthon. És a környék lakossága is szükségelte a kutat, így hát kellett ott ez a rendkívül fontos vízmerítő hely, ezért lett belőle Kút tér.

Idők folytán a budaiak is belátták, hogy más a tér és más az utca, és amikor a múlt század ötvenes éveiben már úgy a ferencesek, mint a tér illetén fogalma már régen a múlté lett, és az utcában állott a Pozsonyból szinte Budára helyezett törvényhozás palotája, mely 1784 óta, mint Landhaus volt közismert, lett ez az utca Országház utca, mely nevet ma is viseli.

A FERENCSEK UTCÁCSKÁJA

Hogy miért kapta a Ferencesek terecskéjére nyíló szűk kis sikátor ezt a nevet — nem kell magyaráznunk, újra elmondanunk. Nyilvánvaló az.

Ez az utca csak átjáró volt két forgalmas utca között, utóbb aztán a ferencesek és klarisszák zárdáját választotta el egymástól. A mai Úri utca és Országház utca közötti összekötő kis utca idők folyamán többször is megváltoztatta formáját. Kezdetben az Úri utcánál levő vége jóval szélesebb volt, mint az Országház utcai torkolat, de utóbb kiegyenesedett, de közben volt szegletbe menő is, úgyhogy a nyugati vége sokkal közelebb esett a Magdolna templomhoz, mint a nyugati [sic!] és közben majdnem derékszögbe ment. Ennek oka az volt, hogy a két rendházat mindig elhalmozta valaki bőkezűen, és akkor a barátok vagy apácák siettek építkezni, de volt eset, amikor az esztergomi érsek nem szívelte a klarisszákat és akkor a szegény jó apácák mindig elvesztettek egy kis darabot a telkükből. Ezt az utcácska mindig megérezte, ilyenkor nyert valamit s így lett a végén a girbegurba, hol szűk, hol szélesebb sikátor rendes vonalú, szép kis utca.

Jött aztán az a szomorú esztendő, mikor a két zárda a szabadon gondolkozó császár rendeletére kiürült, és a Kláraszüzek csendes otthonát a legfelsőbb ítélőbíróság, a Királyi Kúria és a törvényhozó testület számára rendelték, a ferencesek rendházát négy esztendővel későbbben a Királyi Kúria felügyelete alatt állandó országos telekkönyvi hivatal — míg a templomot az Országos Levéltár — részére tették úgy ahogy használhatóvá.

Mikor a kiegyezés után a Helytartótanács megszűnt és az alkotmányos kormány lépett helyébe, erre a helyre került a Belügyminisztérium épülete. A hetvenes években az utcácska régi nevét az elmúlt hosszú, hol derűs, hol zivataros idők emlékéül megtartotta, de akkor beépítették, és a Ferencesek utcácskája örök időre eltűnt.

A klarisszák kolostorának sorsáról egykori épületük falának Úri utcai részén vörösmárvány tábla emlékezik meg. Az 1868-ban beillesztett emléktábla szövege szószerint ez:

„Itt állott 1448-ban a beginák, vagy klarisszák kolostora és szentegyháza, kik a török elől Pozsonyba menekültek. Onnan e szerzet 1714-ben visszakerült régi hajlokába, a honnan egy része 1723-ban a pesti új kolostorba (mely most zálogházul szolgál) költözött. Eltöröltetvén a szerzet 1784-ben, a Királyi Itélőtáblát, ennek pedig Pestre történt átszállítása után Pozsonyból a Királyi Helytartótanácsot fogadta be az átídomított templom és kolostorba. Ezen épület újabb szabású szárnya 1824-ben emeltetett a néhai minorita kolostor telkén.”

FORTUNA KÖZ

A Fortuna utcából az Országház utcába közvetlenül a Pénzügyminisztérium mögött egy kis utca húzódik. Középkori nevről mit sem tudunk, s azt sem tudjuk, vajon a török alatt volt-e ennek az akkor jóval szűkebb utcácskának valami neve.

Legrégibb nevét a visszahódítás utáni időkből bírjuk. Az akkor intézkedő hatóság, a császári katonaság lévén, amely szigorúan betartotta a bizonyára felülről, sőt tán legfelülről kapott parancsot, hogy Budát — éppúgy, mint Pestet is — teljesen németté kell tenni, az utcáknak és tereknek német nevet adott. Ennek köszönheti ez a kis utcácska a neméppen hízelgő Hader Gässl nevet.

A germán filológia e szó vizsgálatánál kénytelen beismerni, hogy bizony maga sem tudja, mit jelent e név? Vass Klára, aki egy derék munkában nyomozza Budavár és Újlak német utcaneveit (1929) csak valószínűségekről tud szólni.

Valószínű — írja —, hogy az utcában szemetet vagy kötörmelékot gyűjtöttek össze... Megtehették ezt annál is inkább, mert ház nem nyílt az utcában.

További nyelvészeti kutatása szerint ez származhat a „die Haid” szóból, ami megfelel a szemét, törmelék, hulladék szónak. A legkézzelfoghatóbb magyarázat

lenne a „der Hader” szó, ami rongyot jelent, de — fűzi tovább gondolatát — ez azért nem lehetséges, mert ebben az utcában ház nem lévén, nem lakhatott benne rongyszedő.

Mi ezt a véleményt nem mernők teljesen magunkévá tenni, mert az előkelő környezetben levő kis utcának — minden rongyszedő nélkül is — lehetett ilyen lekicsinylő nevet adni, s azért mi hajlandók vagyunk e kis utca nevében a Rongy köz nevet látni.

Az utca persze semmi szerepet nem játszott a városban, és csak amikor a Szent-háromság téren felépült a Pénzügyminisztérium archaizált pompás palotája — akkor csináltak abból a szűk kis utcából igen szép, elég széles közt.

Hogy aztán kapott-e más nevet a város megmagyarosodása előtt, azt forrás hiányában nem tudom. A múlt századvégi térképeken már mindenhol azt a nevet találok, amelyet ma is visel. Nem is járná, hogy ilyen lekicsinylő neve legyen. Ma van már kapu, amely erre a közre nyílik, van egy, amelyik kicsi és van, amelyik nagy; ez a nagy kapu a M. Kir. Pénzügyminisztériumé...

A becsmérő név lemaradt az utcatáblájáról, és a régi kedves emlékü Fortuna beszállóval kapcsolódik az újult neve.

Fortuna köz.

FORTUNA UTCA

Ez a ma is gyönyörű és hangulatos utca a középkorban Középső utca nevet viselte. A vár északi részén középtűt volt a Mindszent (Országház) és Szent Miklós (Werbőczy) utcák között.

Aztán Zsigmond király idejében egy igen szereplő ember lakott az utcában, akit a korszerű névformában Bernátfia Ferencnek hívtak. (Egy latin nyelvű okmányban Francisco Bernardo Gallico a neve.) E szerint az okmány szerint Ferenc mester kitűnő aranyműves volt és francia származású, de még olyan neves valakiként tisztelték városzerte, hogy altárnokmesterré is lett, és az utcát, ahol lakott, elkeresztelték Francia utcának.

Ámde van a dologban egy kis bökkenő. Tudniillik egy másik, nem királyi, de Buda-tanácsi okmányban ugyanerről a Ferenc mesterről mondatik, hogy firenzei származású... Itt valaki gixert csinált, valamelyik nótárius talán a Florencia nevet — ami, ugyebár Firenze latin neve — összekonfundálta volna a franciával?... Ez ma éppenséggel sem lenne baj, de nekem azért fontos kérdés, mert így nem tudom okát adni, miért volt Francia utca a Francia utca.

Ez a homályos kérdés hamar megszűnik előttem kérdésnek lenni, mert biztos tudomásunk van arról, hogy az előbb nevezett és nagyatermett Bernátfia Ferenc

akár francia, akár olasz mester, majd elveszti Zsigmond király kegyét, börtön szalmájára került, és a nagy bohém Zsigmond, akinek semmi pénz soha nem volt elég, a mester nagy vagyonát elkobozza. Természetes, hogy az ilyen sorsra jutotról utcát nem lehet elnevezni, s így a Francia utca neve Szent Pál utcára változott.

Salamon Ferenc, Budapest egyik kiváló történétírója azonban úgy tudja, hogy 1396 tájt voltak Budán francia lovagok, és hárijánosi hősködésüket — hiszen a pogány fölötti majd elkövetkezendő győzelmöknek örök emlékeül már eleve felfüggesztették lovagi címereiket a Dominikánusok templomának falán — a jámbor budaiak készpénzül vették, s nagyon büszkék voltak a leendő francia hősökre, de e büszkeségük nem tarthatott soká, mert a nikápolyi katasztrófális vereség bebizonyította, hogy a nagyszájú hősök mit sem értek. Salamon szerint lehető, hogy ezekről a francia hős-akarnokokról kapta volna az utca azt a nevet, mely oly rövid ideig élt a budaiak ajkán.

Még egy változatát ismerjük annak, miért lett a középső utcából Francia utca? Bertrandon de la Broccuierre XV. századbeli francia utazó 1453-ban Budán járt, és útleírásában megemlékezik arról, hogy a magyarok fővárosában talált Franciaországból idetelepedett zsidókra. Zsigmond idejében minden lehetséges volt, s így a pénzes zsidókról is könnyen nevezhettek el utcát.

Ki tudja, hogy ennyi versióból melyik az igaz?

A Szent Pál utcában volt az örményesi pálosoknak egy háza. Első, a Nagynak nevezett Lajos királyunk ezt a magyar szerzetesrendet igen becsülte és elhalmozta jótéteményeivel. Több házat adott nekik a budai várban, többek között egy akkor „nagy ház”-nak nevezettet adományozott a buda-szentlőrinci pálos klostromnak ugyancsak ebben az utcában. De mégsem ez a ház adta az utcának a nevét, de a nagy király, mikor a velencésekkel szerződést kötött, ebbe belefoglalta, hogy azok kötelesek Remete Szent Pál áldott testét kiadni. Így hozzájutván ehhez az ereklyéhez, azt Budán a pálosokra bízta, akik a „nagy ház”-ban helyezték el örök tiszteletül. Innen a Szent Pál utca neve.

A török hódoltság másfél százada alatt bizonyára több neve lehetett, ezek közül csak egyetlenegynek emléke maradt meg. Egy feljegyzésből tudjuk, hogy ez volt a Janicseri agaszi joli dir, ami a mi nyelvünkre fordítva annyit tesz: Janicsár aga utcája.

Visszahódítván a félhold hatalmából Buda vára, az utcaelnevezések alkalmával, mivelhogy ez az utca abba a térbe torkolt, amelynek szélén állott az akkor Bécsi kapu nevet nyert városkapu, a császári katonaság azt a nevet adta neki: Bécsi utca. A bécsi név soká megmaradt. A császárhű, német ajkú és szívű budai polgárság több mint egy évszázadon át megtartotta; de akkor ezt a nevet elejteni csaknem crimen laesae majestatis — felségsértés — bűnének számított volna...

De a XIX. század elején, mikor a magyarság felszabadulásának előszelei suhan-
tak át a magyar világon, akkor még a nagy német városainak polgársága is meré-
szebb lett, és érezve a magyarsághoz való tartozásukat, már nem lelkesítette többé
őket annyira a császári fényben pompázó Bécs, mint amennyire a zamatos sashegyi
vagy a habzó árpalé...

Akkor a vár első és mindenha egyetlen szállodája — vulgo beszállója — (mert
a vendégek akkor leginkább a maguk kocsiján, néha még négy lóval is [jöttek] és
így a kocsiról, lovakról is kellett gondoskodni) a Fortuna volt. A Fortuna itt volt,
s így kapta az utca arról a Fortuna utca nevet.

Buda a magyar főhivatalok székvárosa lett; idegenforgalma hirtelen fellendült,
és célszerű volt, ha az ügyes-bajos vidéki uraságok számára a hivatalok közelében
otthont teremtenek. Ezért maga Buda Királyi Szabad Város Nemes Tanácsa nyitott
szállóházat, vendégfogadót a vidéki vendégeknek és kávéházat leginkább a városi
éjszakázó uraknak.

A Bécsi utca 127. számú házában nyitotta meg az 1787. esztendőben, cégére a
két-szárnyas nehéz nagy kapu fölött díszelgett: egy hanyagul heverő, ijjas, nyilas
delnő, ki a mitológiából látszik származottnak, csak az nem bizonyos, hogy Dia-
na-é, vagy Pszühé? Csak egy egészen bizonyos, hogy nem Fortuna (Tyché), a
véletlen, a változékony sors, az esélyek istennője... De az mindegy! ha százötven-
négy esztendeig jó volt Fortunának, jó lesz ezentúl is...

A csendes nyárspolgári vár, melynek akkortájt huszontháromezer-hatszáznegy-
venhárom lakója volt, három kávéházat tartott el. Ezek között a legfájnabb a For-
tuna volt. A cégér és az, hogy ott sok pénzes vidéki megfordult, jó ajánló volt a
szerencsejátékosoknak, de folyt is itt a pörgettyűvel játszott biribics, az ostábla, a
kockajáték és a festett papiros: a kártya.

1802-ben Gaal György tudós palóca is megemlékezik róla.

„A Fortuna Kávéházban még erősen foltatták a Kotzkajátékot s azért még
kitetczik, hogy Budán pénzes emberek találkoznak noha sokan nyomorult időkrül,
nagy drágaságokrul és a rossz állapottyukrul panaszkodnak...”

1803-ban már megváltozik a passzió és a kotzkajáték helyett a biliárd járja; ez
is nagyon csábítja ide a közönséget.

Mint vendégfogadó is szívesen látogatott a Fortuna; 1822-ben Schams Ferenc,
egy Csehországból Budára származott patikáros testes kötetben leírta Budát. Ebben
a Fortunáról azt mondja, hogy: „a Várban van, a Magas főhivatalokban ügyes bajos
dolgaikat elintéző utasok látogatják. Szobáinak bútora szép, istállói is igen jók...”

De végre semmi sem tarthat örökké, és a jó beszállónak is befellegzett, s amikor
a város felhagyott vele — a királyi Törvényszék vonult belé s ott nem egy országos

szenzáció végakkordjai hangzottak el Őfelsége a Király nevében...

A Fortuna utca neve megmaradt.

HAJADON UTCA

Ez a szűk, kurta utca az Úri utcából fűtlyent át a Tárnok utcába. Egyike azoknak a kis utcáknak, amikről alig tudunk valamit. A taxisofőröknek is mindig meg kell magyarázni, hol keressék. Középkori nevét sem ismerjük. A törökkori neve sem maradt fenn, ha ugyan volt neki, szegénykének.

A német világban Szűk utcácska nevet adtak neki — hiszen hogy is lett volna érdemes egyébre? Sőt aztán olyan jelentéktelennek találták, hogy nagyon hosszú ideig semmi neve sem volt. Végre, amikor a három város: Buda, Óbuda és Pest Budapestté egyesült, a tanácsnak megesett a jó szíve rajta és akart neki adni valami nagyon szép és kedves nevet. Adott is neki! Csak egy a hiba ennél a szép névnel, az, hogy bizony hozzá ez az utca már nagyon öreg. A neve Hajadon utca.

HAL TÉR

A Nagyboldogasszony temploma és a bástyafal közötti kis tér, mely a törökkorban a Híradás bástyája (oszmánul Haber kuleszinek mondták) és az egykori Kis kapu (a Kafeszi kücsük vagy Ogrun kapuszu nekik), a mai jezsuita lépcső lejárata között volt a kis vásártér, ahol a halárusok tanyáztak. Eszerint lett is a terecske neve: Hal tér.

A név nem akkor került hozzá, amikor a visszahódított, romjaiból megújuló Buda utcáinak, tereinek a neveket osztogatták, és nem is találni említést róla sok helyt; Schams Ferencnek 1822-ben megjelent Buda-város leírásában mondja, hogy ezt a kis piacot a plébánia templom mögött kell keresni. Más helyeken szerepel a név abban a formában már: Halpiac. Hogy ezek közül egyet megnevezzek, itt van a kitűnő Blaschnek-féle térkép 1830-ból, azon nyilvánvalóan rajta áll a Fischmarkt... De már a Haeufler-féle 1854-ben kiadott könyv térképén a Fischer bastei áll.

Az most már egészen kétségtelen, hogy a halpiac nevéből formálódott ki a hely mai neve, a Halászbástya.

A pompásan kiépített bástyáról a Hunyadi János út kanyarodójához leereszkedő széles lépcső neve Schulek Frigyes lépcső.

A Boldogasszony temploma, amit régen Máttyás templomnak nevezett mindenki, és ma Koronázó Főtemplomnak hívnak hivatalosan, több mint félezredév alatt — és milyen vészes századokból állott az az ötszáznál több esztendő! — sokat

veszített régi tökélyéből, szépségéből és pompájából, úgyhogy 1874-ben stylszerűen át kellett építeni; utánna a háttéréről is kellett gondoskodni, a hely és a környék ízlésében rendbe kellett állítani, hozni. E nagy és szép művészi feladatot Schulek Frigyes építész és műegyetemi tanár (1841–1919) a legszerencsésebben oldotta meg. Ő építette a hatalmas lépcsőzetet is, és az ő nevét adta annak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, és így lett a nagyszerű feljáró Schulek Frigyes lépcső, amint az a Hunyadi János úti végén álló ívezet fölött aranybetűkkel olvasható.

HARANG UTCA

Budán — érthető, ha nem is megengedhető okokból — sokáig nem volt a protestánsoknak temploma. Csak amikor a nagy emlékezetű József főherceg-nádor harmadik neje, Dorottya Mária württembergi hercegnő — aki nem csekélyebb hajlammal bírta az őt szerető magyarság iránt, mint protestáns hite iránt — kieszközölte, hogy a Carmelita utcában (ma Színház utca) egy alacsony tornyú egyszerű templomot építsenek az ágostai vallású evangélikusok számára, akkor kapta Buda első evangélikus templomát.

A kicsi, minden fényűzéstől ment egyház a katonai őrház mögötti ócska ház helyére került. Az őrház a Dísz tér déli oldalát zárta le, ott állt az, a jámbor szívvelélékkel császárhű budai nyárspolgárok megfélemlítésére, hogy valahogy eszükbe ne jusson forradalmat csinálni a jó császár ellen!

A megvett teleknek a színház felé eső oldalára épült a templom, míg a Szent György utcai oldalra került a paplak és az iskola.

A templom nem támaszkodott egy oldalával sem más építményre, magában állt. Északnak, a várórség kis háza mögött és a templom oldalán kis utca ment át a Carmeliták utcájából a Fejérvári kapuhoz vezető utcába. Ennek a nevét rég nem ismerjük. A Zaiger említi ugyan, de nem nevezi néven. Ma Harang utca a neve.

Ma nyoma sincsen. A Honvédelmi minisztérium 1895-ben a templom, a paplak és az iskola telkéért cserébe adta az evangélikus egyháznak a Bécsi kapu téren azt a telket, melyen ma az egyház épületei állanak.

A Harang utca helyén ma a minisztérium palotája áll.

ISKOLA TÉR INCE PÁPA TERE

Ezt a nagyon kedves és művészi hatású teret a középkoriak nem becsülték térnek; igaz, hogy akkor távolról sem volt akkora, mint manap. Sokáig ezt is csak utcának minősítették, s mivelhogy rajt állott a híres és igen pompás és igen gazdag

Szent Miklós székesegyház, elnevezték Szent Miklós utcának, sőt nevezték, mivel-hogy a templom a domonkosok rendháza tövében állt, azt a nevet is adták e térnek: Szent Miklós kolostor utcája.

A Szent Miklós szentegyház tornya fennmaradt. Itt áll, sötét falában Mátyás, az igazságos fehér márvány emléktáblájával, mely a Spree parti száz város, Bautzen egykorú emlékének másolata.

Az emlékmű mellett márványba vésett emléksorok örökítik meg a hely nagy múltját.

Az emléktábla szövege ez:

„Itt állott a Szent Domonkos rendi szerzetesek Szent Miklósról elnevezett középkori egyháza és kolostora, melyben a Mátyás király alapította egyetem virágzott. A hatalmas, egészen a bástyafalig terjedő templomnak a török hódoltság és a felszabadító ostrom után egyetlen maradványa ez a felső részében hiányos, stílus szerint XV. századbeli torony, melyet a Műemlékek Országos Bizottsága restauráltatott 1926-ban.”

A torony földszinti falán elhelyezett emlékmű kőbefaragott másolata annak a Mátyás király élethű képmását tartalmazó emléktáblának, melyet Bautzen városa állíttatott 1486-ban Mátyás király iránt való hódolata jeléül, s amely a nevezett város kaputornyán ma is hirdeti a nagy király messzeterjedő birodalmának emlékét.

Az emlékműnek a Mátyás által meghódított tartományok címereivel és a Hunyadi címerrel díszített két szárnyát egy 1715. évből származó rézmetszet alapján Dr. Lux Kálmán építész tervei szerint állították helyre.

Mátyás királynak, Budavár felvirágoztatójának dicsőséges emlékezetére állította.

Budapest Székesfőváros közönsége 1930.

A tér idők folytán többször változtatta alakját. Hosszú ideig a Szentháromság tértől a torony falán is túl keskeny utca volt és csak innen szélesedett tereszkévé.

A XV. században Ötvös utca volt a neve a tanácsi kiadmányok szerint. Maradtak fenn írott bizonyítékok arról, hogy a mondott időben, de még a rákövetkező évszázad elején is több, de különösen két neves ezüstműves lakott benn: Imre mester és István mester. Művészek lehettek a maguk iparában, s hírnevük annyira közismert volt, hogy az utcájukat róluk nevezték el.

A török világban Szent Miklós utca néven történik róla említés, de hogy a várostrom alatt kőhalom lett a Szent Miklós templomából, ez az utcanév elveszett, s valószínű, hogy a várban egyedül csak ezen a kis téren volt zöldellő fa. 1695-ben a német szójárásban az lett a neve: Beym grünen Baum, ami magyarul úgy lenne mondható: a zöld fa táján... s lett belőle Zöldfa tér is.

A visszahódítás után a Budára visszatért jezsuiták itt nyitották meg iskolájukat a felnőttbb fiatalság számára, s ezzel mindjárt új nevet is adtak a kis utcának, mely a két tér: a Szentháromság és a Zöldfa tér között volt, s lett belőle: Collégium utca.

A jezsuiták aztán közismert okokból távozván a várból, egy ideig üresen állott a collégium épülete, aztán előbb hat világi tanár, majd 1832-től a kegyes tanítórend oktatta benne az ifjúságot.

1840 körül a Mátyás templomhoz szorosan hozzáépített négy emeletes nagy átjáróház — mely utat nyitott a várbelieknek a ma is forgalmas jezsuita lépcsőház és mely valamikor a Széchenyi-féle primási seminárium otthona volt — az udvari kamara hivatalnak székháza lett, s akkor a kamarai tanács adott nevet az utcácskának, s mint Tanács utcát ismerték városszerte.

De az idő meg nem áll — egyre múlik, s a magyarországi k. k. hivataloknak is befagyott, s egyszerre a Tanács utcának sem lett semmi értelme többé. Akkor a városi tanács a szomszédos előkelő tér nevét ráhúzta erre az utcára is, és lett belőle Szentháromság tér, hogy aztán 1879-ben egy rövid időre Pázmány utca legyen.

A budaiak nem felejtették el a Jézus Társaság-beli atyák buzgóságát még akkor sem, amikor már régen elhagyták falaikat; s amikor a Collégium lelkes vezéreire gondoltak, nem feledték el a magyar szellemiségnek azt a nagy alakját, aki a jezsuiták legnagyobbja volt Magyarországon: Pázmány Pétert, Esztergom bíboros érsekét (1570–1637), és a jezsuiták iránti hálájukat kifejezendő nevezték el róla a collégium utcáját.

Ez a tájék, úgy mint ma is, mindig az iskolaké volt, s hogy a várban sem lett ritkaság a lomb, a kis tér ismét új névhez jutott és lett most Iskola tér, majd 1855-ben, amikor a magyarságot erőszakolták mindenben — lévén kétfejű sasos abszolutizmus az országban — az Iskola tér nem volt elég magyar név, csináltak belőle Tanoda tért.

A Szentháromság téren úgy szabták ki a m. kir. Pénzügyminisztérium számára a telket, hogy az a nagy tér és a kis Tanoda tér közötti utcácska eltűnt, s a két tér egyesült, a neve Budavár visszafoglalásának kétszázötvenedik évfordulójáig ismét a kevésbé magyaroskodó, de inkább magyar Iskola térre változott vissza.

A diadalmas ostromnak ez az örömmünnepe a hála ünnepe volt. Nem csak a hosszú küzdelemben hősi halált halt harcosok emlékeztetőt ünnepelték a lelkes ünneplők, de mély hálával emlékeztek meg XI. Ince pápáról is, aki buzdító tevékenységén kívül anyagi segítséget is nyújtott arra a nagy feladatra, hogy a keresztény Magyarország megszabaduljon a pogány hatalmától.

Az ő segítségét is meg akarta hálálni a nemzet és az Iskola téren szobrot emelt emlékeztetőre. A bronzszobor márványtalapzatán a következő felirat olvasható:

X I I N C Z E P Á P A
Magyarország megmentője
emlékének
a hálás nemzet
1686–1936

A talapzat hátsó oldalán pedig:

UDAM IRGINIS
ABIT UXILIUM
XI. Ince pápa.

És e játékos jelmondat fölött egy Budavár visszavívása alkalmából vert emlékérem életnagyságú méretű mása van a pápa, I. Lipót császár és király, Sobieski János lengyel király és Marco Antonio Giustiniani velencei doge arcképevel.

Ennek az emlékszobornak a helyén annak előtte csaknem egy negyed évszázadon át egy rendkívül finom vasból öntött kétkagylós díszkút állott. A vörösmárvány talapzaton egy Hebe alak állt. Az előtte a Kapisztrán tér díszje volt, de az odahelyezett emlékszobor miatt onnan idehozták, hogy aztán a szegény finom, karcsú Hebet egy ide szánt szobor ismét elüldözze...

ISKOLA MÖGÖTTI UTCÁCSKA

Ez a szokatlan utcanév persze hevenyészett fordítás, de leírjuk németül is úgy, ahogy a Zaigerben írva áll:

„gässl hinter denen schullen.”

A térképek szerint az egy majdnem derékszögű utca, mely a mai Szentháromság térről átment a mai Ince pápa térre és a régi Collégium melletti utcával három oldalról körülfogta „az iskola céljára alkalmas” telket.

E névről senki és semmi nem tud többet, mint amit a Zaiger elárul. Hátszám sincsen benne, és utóbb már értelme sem volt, hogy legyen, hát becépítették.

A JEZSUITA LÉPCSŐ

Lépcsőjáró a török utáni időben több is volt Budán. A magasan fekvő vár és az alsó városok, meg a Duna — élénk volt a közlekedés ezek között — könnyű elérhetést tettek szükségessé. A keleti oldalon a legjártabb — hiszen a Duna és a Pest felé az átkelés erre volt — a Nagyboldogasszony templom déli oldaláról a mai Hunyadi János útig érő Jezsuita lépcső.

A visszahódítás után hamarosan megjelentek a már egykor Budán élt és munkálkodott jezsuiták is, bár azok főleg és először Pesten akartak rendházat szerezni, és

Kollonich érsek hathatós pártfogásával sikerük is lett, de rövid ideig tartott a sikerük; nyolc év múltán a város őket szépszerével távozásra kényszerítette, s akkor jöttek helyükbe a kegyes tanítórendi atyák és a jezsuiták ezután céljaik elérésére a budai várat találták a legalkalmasabb helynek, s az ott maradt kis telepüket kiépítették. Széchenyi György prímás nagy támogatásával a mai koronázó templom két oldalán nagy rendházat és éppen olyan nagy iskolaépületet emeltek, s áldásos munködést fejtettek ki az akkor csupa katolikusból álló városi lakosság körében. De XIV. Kelemen pápa kilenc évvel II. József előtt eltörölvén a rendet, tagjai innen is szétszóródtak és épületeik világi célokra rendeltettek. (1773)

Az 1763-ban Jezsuita téré lett mai Szentháromság tér a rendház széles kaputlan átjáróján át leért egészen az akkori Hal térig, illetve a keleti bástyáig, amit ma Halászbástyának nevezünk. Ennek déli kanyarodójánál volt és van ma is a lejárata a lépcsőnek.

Állítólag — nyomát nem találok, hogy mikor és miért nevezték így — volt a neve Jakab lépcső is... Alsó kijáratának boltozata felett egy fekvő oroslán dom-borművű képe van, amiről egy időben a budaiak Oroszlán-lépcsőnek is nevezték.

A fedett lépcső valamikor igen elhanyagolt, sötét lejárát volt, olyannyira, hogy egy 1837-ből maradt leírás úgy emlékezik meg róla: „sötét barátságatlanságával ijesztő lejáró”.

Ez az állapot persze ma már megszűnt. A széles, ölnyi, szűk nyílásokkal megszaggatott falsorát a Halászbástya mesteri felépítésével egyidejűleg jobbára finom karcsú oszlopsorral cserélték fel, és ma már igazán megszűnt ijesztőnek lenni.

Haeufler kiváló könyvének Pest-Budát ábrázoló térképén a jezsuita rendház helyén az a szó olvasható: Bank, 1830-ban pedig ezt úgy találom: Kis Bank. Meg kell vallanom, hogy hiába kutattam utána, nem sikerült megtudnom, mit is jelentenek ezek a megjelölések.

KAPISZTRÁN TÉR

A vár északnyugati végében elterülő tekintélyes nagy térnek változatos múltja van.

Középkori emlékeink nagyobb számban nincsenek felőle. Olvasom egy a múlt század közepén megjelent komoly számba vehető leírásban (Haeufler), hogy a térnek akkorában vagy Magdolna, vagy Olasz tér volt a neve. Mind a két név okadatolt lenne.

A mi mai Kapisztrán templomunk, melynek a k. k. időkben Helyőrségi templom vagy még inkább Garnison Kirche volt az ismert neve, még Árpádkori építmény. Már 1390-ben állott, Szent Mária Magdolna tisztelete gyűjtötte itt össze a vár ajta-

tos keresztényeit — s így a tér, amelyen a szépségekben gazdag templom állt, jogsosan kaphatta a Magdolna tér nevet.

Az is tudvalevő dolog, hogy az Úri utcának századoknak előtte Olasz utca volt a neve, s így az utca vége, térbe öblösödvén, érthető, ha Olasz térré lesz.

Egyebet a Kapisztrán tér Mohács előtti világából nem tudunk.

A török időben az említett Mária Magdolna templom is Allahot szolgálta. Ez volt a Győzelmi mecset. Törökül: Fethia dsámi.

Van azonban olyan látkép a törökkori Budáról, ahol külön, a templomtól kissé távolabb egy magában álló minarétt látható. Tudnunk kell, hogy a Győzelmi mecsetről úgy is emlékeznek a régi kútfők, hogy annak a neve Óra mecset (Sahat dsámi) volt. Akkor volt rajta toronyóra, ami ma már nincsen.

Evlia Cselebi, a török utazó, aki járt annak idején Budán, útleírásában mondja, hogy a városi hivatalos ütőóra, mely szerint a város összes óráit igazítani kellett — a Fethia mecset minaretjén volt.

Egy más leíró azonban szintén úgy emlékezik — a leíró a császárnak a szultánhoz küldött követével járta meg Budát —, hogy a keresztények számára meghagyott templom mellett, ahol éppen akkor a református lelkész végezte az Isten-szolgálatot hívei számára, külön állott egy magános torony — és nem mecset! —, s annak falában volt az időtjelentő óra. Melyiknek higgyünk?

A győzelmi mecset lehetősége megvolna: a más istenhívők országát meghódító pogány a leigázottak egyik legelőkelőbb régi templomát foglalja le arra, hogy a győzelemért ott adjon hálát a maga istenének — aki csak egy: Allah!

A Magdolna templom sorsa akkor szerencsés volt. Elég mecsete lévén a várban a töröknek, ezt a templomot visszaadta a keresztény lakosságnak, úgy hogy abban felekezeti különbség nélkül imádkozzanak Istenükhöz.

Azt nem tudjuk, volt-e akkor a térnek valamely helyi jelentőségű neve. De a török hódoltság utáni idők sokszor változtatták meg ennek is a nevét.

A töröktől visszavett Buda érthető, büszke örömeiben a visszavétel nagy momentumát megörökítette abban, hogy a helyet, ahol az ostromló csapatok legelső betörési pontja volt, olyan névvel jelölte, ami mindenkit emlékeztessen arra az élet-halál megvető hősi tetre, melyet a csapatok a kereszténységért, a császárárt, a zsoldért és a szabad zsákmánylás csábító reménységével — természetesen az ott küzdő magyarok lelkében a haza szent felszabadulásának hő kötelességérzetével — 1686. év szeptemberének második napján a várfalakon véghezvittek.

Így kapta ez a tér a Császárrés nevet. Benne van a névben a „nagy” császár iránti hódolat és az elemi erővel megnyitott bástyafalszakadék emléke.

Amikor a felosztás és osztozkodás alkalmával a Ferencesek megkapták a Mária Magdolna templomot, és a rend klastromát a templom déli falához tapasztva épí-

tette fel, a tér legnagyobb része akkor az ő zöldségeskertjük lett. De mikor a rend távozni kényszerült, a tér ismét tisztássá lett, s akkor azonban vége volt a nagy németimádásnak is, és a rés emléke már nem volt többé a budaiak szent áhítatának legfőbbje, és így újra csak tér lett a tér. A budai kényelmes polgárság nem törte rajta a fejét, mire keresztelje. A templom mögötti, tehát a kelet felé eső végében azt az Úri utcai részt, mely a tértől az akkori Vér utcának nevezett mai Kard utcáig ért, már a visszahódítás első évtizede óta Ferencesek terének nevezték; ez a név jó volt most arra, hogy ráhúzzák az egész nagy térre, amely még hozzá valóban térnek is nevezhető, úgyhogy ettől kezdve a Császárrés az Úri utca folytatásának számított.

De aztán, hogy a ferencesek elhagyták otthonukat, a tér nevének is elfogyott az értelme. Akkor a budaiak a József tér nevet adták neki. Miért? Lehet, hogy az akkori császár iránti lelkes rajongásból, mert hogy a különben derék Józsefért, a kalapos királyért, rajongtak, az még érthető is. Alkotmányos kifogásaik nem igen voltak amiatt, hogy ő volt a kalapos és nem a koronás... Bánták is ők azt! De nagy hála kötelezte őket az uralkodó azzal, hogy az eddig Bécsben és Pozsonyban székeltek magyar főhivatalokat átrendelte Budára, és így szabad királyi városukból igazi fővárost csinált.

De lehet, hogy nem is a kalapos királynak szólt a megtiszteltetés. A József tér elnevezés indoka lehetett az is, hogy közelében volt a József bástya és a József kaszárnya... Rövid ideig őrizte a mindenesetre jóindulatú, de szerencsétlen császár emlékét nevében a tér, mert amikor odaépítették azt a nagy kaszárnyát, mely manap is ott áll, s azt Ferdinánd kaszárnyának keresztelték el, akkor a tér is Ferdinánd térre változott, s mivel az helyőrségi laktanya volt, aztán meg az ősi Mária Magdolna templom is helyőrségi templom lett — a tér neve is ezek szerint változott He-lyőrségi térre, a városbeliek nyelvén: Garnisons Platz. A budai németek nem akarták egykönnyen tudomásul venni, hogy a világ az ő körülbástyázott világukban is megváltozott, és Magyarország fővárosa már nem lehet többé német. Hiába lett a tér egyesek szerint Nándor térré, ők bizony még mindig csak Garnisons Platznak mondták.

Általános magyar nevet csak akkor kapott, amikor a katonai és hadi emlékü tér Kapisztrán János, Szent Ferenc rendi szerzetesről, hazai történelmünknek erről a kimagasló alakjáról nyert új nevet és lett Kapisztrán tér. A török elleni kereszties háború létrehozásában s a szónoklatára köréje gyűlt keresztiesekkel nagy érdemeket szerzett, s életével is rászolgált arra, hogy a római egyház a szentek közé emelje (1386–1456).

1922-ben a téren a nemzet hálája jeléül felállították mint a magyar Nemzeti Hadsereg védőszentjének, Kapisztrán Jánosnak a szobrát. A bronz szobor Damkó József szobrászművész kiváló alkotása.

KARD UTCA

A mohácsi vész előtti időben az Olasz utcából Szombathelyre egyenes úton lehetett eljutni. (Az Olasz utca alatt tessék az Úri utcának az északi felét, a Szombathely alatt pedig a Bécsi kapu tért érteni). A Szombathely déli végén nyílt egy rövid utca nyugat felé, és nekiment a Midszent utcában — azaz a mai Országház utcában — éppen a franciskánusok klastroma sarkának. Ezzel az utcácskával szemben volt akkor egy kis szeglet bemenő utca, a Franciskánusok utcácskája, amely az Olasz utcában ért véget.

Ma már csak azt a kurta utcát járjuk, amelyik most a Belügyminisztériummal szemben van és kimegy a térre. Ma Kard utcának nevezik.

A töröktől visszahódított Buda népe ezt a kis utcát a maga nyelvén Bueben Gässl-nek hívta. Már hogy mit akartak ez alatt érteni, az nem világos. Ha ez az akkori furcsa helyesírással azt akarja mondani, hogy: Buben — vagyis fickók, fiatal legények —, akkor ennek az utcának magyar neve az lenne, hogy Legények utcácskája. Ha nem igaz ez a feltevés, úgy akkor persze aligha fogjuk megtudni, hogy mi is volt a régi neve?

Három öl széles volt, körülbelül annyi lehet ma is (egy öl = 1.89 m), elég széles volt hát arra, hogy ott a budai legények korzózzanak. Duhajkodásra nem lett volna elég, de hát ki hiszi el azt, hogy valaha egy budai duhajkodott? Senki!

A múlt század közepe táján elvesztette azt a homályos értelmű nevét, és ahelyett a Kút utca nevet kapta, mert az utca Országház utcai torkolatánál az a kút állott, amelyről már itt — mikor a Ferencsek terecskéjéről — szóltunk.

Ezt a nevet aztán végleg elcserélte a mai nevével.

KASZÁRNYA UTCÁCSKA

A Dorottya Mária főhercegasszony, József főherceg-nádor hitvesének hathatós támogatásával épült kis várbeli evangélikus templom északi oldalánál egy kis utcácska húzódott meg, amelynek kezdetben még nevet sem adtak.

Ez az utca a Carmeliták utcájából (ma Színház utca) nyugatnak ment a Szent György utcáig. Ennek helyén a benyomult császáriak egy régi templom maradványaira találtak, de 1696-ban a Zaiger összeírása idején a kiszabott utca nyugati két sarka már Putanitz János főúrszatelendő atyánk birtokába került, de az utcának akkor még neve nem volt. Csak 1737-ben találkozunk először a nevével. Minthogy ez az utca közlekedési vonal volt a Fejérvári kapu környéki kaszárnya és a karmelita templom között, magától értetődött, hogy a név, amelyet neki adtak, Kaszárnya utcácska (köznyelven: Casarn gässl) lett.

A XIX. század harmincas éveiben a Szent György tér északi oldalát lezáró házat lebontották — amint ez az egykorú térképekről megállapítható —, és így a tér kibővült s akkor ez az utca építkezés folytán eltűnt. De aztán, amikor az ágostaiak kis templomát felépítették, újra nyitottak utcát annak a déli falánál. Ezt tudjuk (az akkori térképolvasaton kívül) Ujházi Ferenc festő (1827–1921) olajfestményéről, mely a Székesfővárosi Múzeum tulajdona, s azon a cs. kir. várórség épülete, mely a Dísz tért délen lezárta, és az evangélikus templom homlokzata, a két oldalán levő utca két, az északi a Harang, a déli a Kaszárnya utca látszik.

A Kaszárnya utcát aztán a múlt század utolsó évnegyedének nagy fellendülése örökre eltüntette a föld színéről. Az 1879. évi IX. tc. alapján a Szent György tér, Szent György utca és a Színház utca határolta telekre épített Honvédelmi Minisztérium palotája van a helyén.

LANT UTCA

Az Úri utca és a Gróf Bethlen István bástya között a Belügyminisztérium háta mögött van ez a kis utca. Nem ősi utcája Budavárának.

A török világ utáni Zaierek nem is tudnak felőle, de az 1835. évi térképen már rajta találjuk.

Ez a régen eltűnt Ferencesek utcácskájával szemben lett volna, és akkor érthetőnek mondotta volna mindenki, hogy legyen itt is egyenes út a Bécsi kapu térről a bástyára. De hogy az a ferencesek kis utcája már nem volt meg, igazán nem tudjuk megérteni, mi vezette a circumspectus tanácsot, mikor ezt a kis átjárót — alig pár lépésnyire a Kapisztrán térnek a bástyára vezető leszűkülő részétől — itt megnyissa. Lehet, sőt majdnem biztosnak hisszük, hogy a két Úri utcai háztulajdonos (ma egyike az ország bíboros hercegérseke) több utcai szobát akart, és ők járták ki, hogy ott utca legyen.

És most ott van a Lant utca... Hogy volt-e előbb más neve, bizony nem tudjuk...

LOVARDA UTCA

A régibb időkben csak azt a nevét ismerjük, amit a császári közigazgatás 1696-ban adott neki. A katonák, akik az ádáz ostromra emlékeztek, ennek a kurta, a bástyára menő utcácskának azt a nevet adták: Ágyútelep utca, az ő nyelvükön: Batterie Gasse.

Az ágyútelep szót használjuk, mert több mint bizonyos, hogy ha elvéve valami magyar ember beszélt erről az utcáról, ő is csak úgy emlegette, hogy bátri ucca...

az ágyútelep szó pedig mégis csak magyar, s már Helmecezy 1832-ben a batteriát ennek írta.

Még a XVIII. század derekán is voltak itt beépített helyek az útegek számára, így hát az elnevezés maradandó volt.

Néhai Schmall Lajos, a főváros egyik munkás és buzgó levéltárnoka azt írja, hogy 1848 körül ezt az utcácskát Tetves-rétnek (Lauswiese) nevezték volna. Érthetetlen, sőt lehetetlen, hogy az akkor a mainál jóval keskenyebb utcácskát rétnak nézték volna. A tetvest előbb elhisszük, a rét hihetetlen. De bizonyos, hogy tévedés van a dologban. Derék munkájának más helyén, öt lappal az előbbi adat után ezen a néven nevezi a mai Marcibányi tért. Hisszük, hogy ez a helyes.

A kis utca a királyi istállók és a gróf Teleki palota között húzódott le a nyugati belső városfalig.

A gróf Teleki palota a visszavett török város két házhelyén épült; egykori ura volt gróf Teleki József, Erdély volt kormányzója, a Magyar Tudós Társaság egyik megalapítója és első nagynevű elöljárója, a kiváló történetíró. Palotáját a XIX. század első éveiben építtette. Róla vagy inkább palotájáról nevezték el az utcácskát Teleki utcának. A palota az ötvenes években Albrecht főherceg, Magyarországnak nem a nemzet által választott kormányzója udvari irodáinak elhelyezésére szolgált.

A királyi vár felépítése és a Szent György tér rendezése idején a Teleki-palota József királyi herceg, a nagy palatinus fiának tulajdonában volt, s akkor az ósdi, úgynevezett copfstülusban épült kétemeletes épületből a magyar főherceg remek palotát építtetett át.

A főváros egyesülésekor, amikor már régen megszűnt a vár véderőd jellege — a régi istállók helyére az új királyi palota lovardája épült —, a Teleki utca helyett Lovarda utca lett. Ma jóval hosszabb, mint Teleki utca korában, mert folytatása is van a hosszú lépcsőben, mely az Alagút krisztinavárosi bejáratánál ér véget.

NÁNDOR UTCA

A Szent Kapisztrán Jánosról, a nemzeti hősről nevezett templom környéke a várnak legészakibb része, sok formaváltozáson esett át, mígnem a mai állapotába jutott.

Tudjuk, hogy a legrégebbi időben a mai Bécsi kapu tér a keleti bástyafaltól a nyugati bástyafalig terjedt, aztán hol itt, hol ott építettek belé valamit, úgyhogy előállott az, hogy a nagy piacból két tér lett, majd a nyugatra eső teret beépítették, meg kertnek használták fel, aztán a templom körül is beépítették, s a két tér között képződött egy kis utca, mely már a török időben is megvolt, mert van forrásunk, mely hirdeti, hogy a mai Fortuna utca, melynek török neve Janicsár aga útja volt,

nem ért véget az utca tengelyével szemben álló házsornál, hanem felkanyarodott nyugatnak egészen a térig, amelyet középen a büszke nevű Győzelmi — vagy a gyakorlati nevű Óra- — mecset ékített, s amelynek mai neve: Kapisztrán tér.

Tehát az utcácska, mely az Országos Levéltár épületének balszárnya előtt vonul el, jóval formátlanabbul, de megvolt és tartott az Országház utcáig, amit akkor Hamam joli-nak (Fürdő út) neveztek a törökök.

A kis utca az utolsó törökkel való leszámolás napjaiban szörnyű küzdelmek színtere lehetett. Úgy kell hinnünk, hogy amikor elült a harc és az ott heverő hősi tetemeket és az elhullott állati testeket onnan elhordták, az egész utca merő vér lehetett.

A város utcanev osztói ugyanis ennek az utcának azt a nevet adták, hogy Vér utca, Blueth Gasse formájában. Ez a név nem ötlött volna az eszükbe, ha nem kapnak ott egy olyan képet, vagy nem kapják meg a kép olyan színét, mely arra vezette őket, hogy ezt a borzalmat keltő és borzalmakra emlékeztető, a közelmúlt történetének egy borzalmas küzdelmére vonatkozó ilyen nevet adjanak neki. Az ostrom hű leírása is ezt indokolja.

A Vér utca nevet aztán egy sokkal jámborabb név váltja fel. Olvassuk egy latin leírásban, hogy a Bécsi kapu közelében van a János utca (Viculus Johanneus). Ezt a nevet a Ferenc szent fiai Ev. Szent Jánosnak tiszteletére emelt közeli templomától nyerte és hihető, hogy az utca lakói siettek az új név gyakori emlegetésével elfeledtetni az előbbi borzalmas nevet.

A múlt század közepe táján a Franciskánusok terére építették a Ferdinánd, ma Nádor laktanyát, s ez alkalmat adott arra, hogy az immár idestova háromnegyed százada magyaroztatást vesztett régi nevét, mely a Ferencesekkel kapcsolta össze, megváltoztassák. Így kapta a szegény elmaradt de jóindulatú V. Ferdinánd királyról új nevét, amikor Ferdinánd tér lett. A keletről idevezető kis utca pedig János utcából Ferdinánd utca lett.

Aztán, hogy a magyarság teljesen kiszorította a németséget, jobban mondva a németség magyarsággá lett, és bár a jámbor királyunkat soha sem neveztük V. Nándornak, ezt az utcanevet — bárha a Nádor bástya és a Nádor tér nevek el is tűntek —, ezt az utcanevet előbb lefordítottuk Nádor utcára és a név a mai napig is megmaradt.

NŐEGYLET UTCA

Az Úri utcából, csaknem szemben a Mindszentelek templomának megmaradt keskeny faldarabjával, a Gróf Bethlen István bástyasétányra megy ki az a kis utca,

mely ma ezt a nevet viseli. A romjaiból feléledő város katonai hatósága Heussaler utcácskára, a maga nyelvén: Heüssler Gässl keresztelte.

Ha a Zaigert végigolvassuk, csodálkoznunk kell, hogy miért nem nevezték inkább Ricciardi utcácskának, mikor az utca közelében gróf Ricciardi Péter négy házzal bírt (29–32 számig) míg ez a Haidershaimbi gróf Heissler Donát tábornok csak egyetlenegyel (33. szám). Ricciardi gróf valami horvátokból toborzott ezred ezreskapitánya volt, s a visszavívás nagy küzdelmében ugyan alig esik róla szó, de az ostrom után bizonyára jobban bírta könyökkel, mint Heissler tábornok.

A csatapáston bizony Heissler volt a buzgóbb. Igaz, neki voltak a Magyarföldről és a magyarokhoz némi kapcsolatai. Amikor ugyanis a bécsi politikai körök a pogányellenes propaganda, de különösen a maga hatalmi és anyagi érdekének nyomása alatt elhatározták, hogy visszaszerzik a török meghódította magyar földet, erre pénzt kellett előteremteni. E pénzszerzés egyik módja volt, ha a magyar fiscus-uradalmakat eladják lehetőleg és főképp osztrák gazdag főuraknak. Így történt, hogy a nagy emlékezetű kékkői Balassák Trencsén megyei Vágbesztercén és messze körülötte elterjedő gyönyörű uradalmát báró Heissler akkor harmadmagával megvette kilencvenezer forintokon, ami akkor rengeteg sok pénz volt, nem mondom, ma is sok...

A magyarokhoz való kapcsolatai ennél sokkal szebbek. Gróf Heissler tábornok tudnillik, az osztrák grófok és tábornokok között ama roppant kevesek közé tartozott, aki valóban szíve szerint becsülte a magyart hősi erényeiért, aminek szép férfias példáját adta, amikor Szarvast védelmezte a török ellen. A magyar pedig érezve ezt, szeretettel ragaszkodott a derék katona és jó vezér Heissler tábornokhoz. (A császáriak nem ezért becsülték!)

Báró Heissler Donát sok szép győzelmet aratott a török felett, és a hódoltsági terület nagy részének visszahódítása az nevéhez is fűződik — habár a felszabadítás valóságban a magyarság és pedig a volt Thököly párti kurucok halhatatlan érdeme.

Kelet-Magyarországot báró Heissler a szadista Caraffa Antal altábornaggal, az eperjesi hiénával hódította vissza. Buda ostromának első idején Szolnok és Eger között védte a keletről támadni készülő pogány hadaktól a keresztény már harcban álló hadakat, és csak az ostrom utolsó napján jött le Buda alá s akkor sok érdemes haditénnyel tette nevét emlékezetessé.

Ezeket az érdemeket óhajtotta talán a kamerális hatalom jutalmazni, mikor a tábornoknak a vár egyik legrégebb főutcájában egy telket juttatott, telket, melyen a ház — amint az egykorú lajstrom mondja — „elég jó falakkal, a szobák boltozattal és pincével” bírt.

Ez a 33. számú ház (persze akkor még nem utcák szerint számozták a házakat) az Űri utca napnyugati házsorában állott, de nem soká volt a magyarbarát tábor-

noké, mert 1696-ban — tehát tíz esztendővel a diadalmas ostrom után — a ház már Schweidle Antal császári hadibiztos tulajdonába ment át.

Hogy aztán idők múltával vége szakadt a tábornok budai háziuraságának, s a hála és emlékezés is elpárolgott a budai keblekből, megmaradt-e továbbra is ez utcanévül, vagy másra változott, az úgynevezett „Wegweiserek” hiányában nem tudom megmondani.

1870-ben azonban már Nőegylet utcának hívják. Az Úri utca déli sarokháza (ma a 32. szám) a Budai Jótékony Nőegyesületé, s annak áldásos működése ott folyik le. Természetes, hogy az utca nevét így kapta...

ORSZÁGHÁZ UTCA

I. vagy Nagy Lajos, az Anjou származású királyunk különösen kegyelte a Remete Szent Pál szerzetesrendet. Amint anyja az óbudai Klarisszákat elhalmozta adományokkal, úgy koronás fia a paulinusoknak a János és Hárshely közti nyereg oldalában építtetett kolostort. Szerencsés hadviselési során a velencésektől elhozta a rend alapítójának a fejét, és ezt a szent ereklyét itt a vadregényes helyen álló kolostorban őrizték, amíg a király a budai vár egyik főutcájában a rendnek egy szép nagy házat ajándékozott, s akkor az ereklyét, hogy az ájtatos városi hívek gyakrabban járulhassanak hozzá és könyöröghessenek oltalmáért, a rend áthozta ide és itt őrizte, s azóta annak az utcának, amelyben a pálosok háza volt, Szent Pál utca lett a neve.

A vár középkori helyrajza szerint volt idő, amikor ennek az utcának és a vele szemben álló mai Tárnok utcának Posztómentő utca vagy Nyíró utca volt a neve. Bizonyára az adta neki az azonos értelmű neveket, hogy akkor ilyen ipart űző lakói voltak.

De hogy 1403-ban itt épült fel a Mindszentekről nevezett kápolna, melynek bejárása az Olasz utcából (a mai Úri utca) is volt, elnevezték Mindszent utcának is, és találjuk úgy említve: „Mindszent másként Posztómentő utca”.

A török világban az a két szemközti utca, melyet a mai Szentháromság tér választ el egymástól: a mai Országház és Tárnok utca, a Fürdő utca nevet viselte. Törökül: Hamam jöli.

Leáldozván a félhold Buda egén, a császári katonai közigazgatás Pék utcának nevezte el. A Zaiger szerint: Böckhen gassen. Latinul ezt a nevet vicus Pistorum formában találjuk, ami szó szerint kenyérsütő utcát jelent.

Nevét úgy nyerte, hogy az utcában körülbelül a Belügyminisztérium díszterme kapujával szemben volt a háza és bizonyára sütőműhelye Spiegel Bernát polgári sütőmesternek.

Az utca ezen a néven a nagytemplom terétől az északi végében álló Ferencesek klostromáig terjedt; itt az utca megszűkölt egy darabon, hogy aztán ismét szélesebb legyen, mint azelőtt volt. Ezt a szélesedést a jó budaiak már térnek tekintették, és a Mária Magdolna templommal összeépített rendházzól Ferencesek terecskéjének nevezték. Ámde ez a név ugyanabban az időben nem volt egyetlen neve, neveztek József térnek is a közelben levő József kaszárnyáról, vagy a nem messze lévő József bástyáról.

Majd Kút tér néven emlegették, mert a környék lakóit és az itt levő két zárda szerzeteseit és apácáit ivóvízzel ellátó kút itt volt.

1829-ben rendezték a vár északi részét, és akkor megszűnik még annyira is térnek lenni, mint amennyire az volt eddig, bár van olyan kiváló kutatója Buda helyrajzának (Schmall), aki azt vallja, hogy a rendezés után egyes telektulajdonosok nem kerítették be telküket, s így a régi tér jóformán meg is maradt térnek, úgy aztán, mivelhogy a II. Lipót által 1790-ben Budára összehívott országgyűlés és az 1792-ben Budán megtartott koronázó országgyűlés számára itt építettek házat, ennek a térnek, illetve utcarésznek Országház tér lett a neve, míg a többi része le a Szentháromság térig Országház utca lett a neve.

Ma is az a neve; bár aztán, hogy az országgyűlés ismét visszakerült a Béccsel szomszédos Pozsonyba, az országház elvesztette nagy nemzeti jelentőségét és az országgyűlés terme Carneval tanyája lett, a budai dámák és arslánok benne táncozták végig a farsangokat egészen a kiegyezés idejéig.

PERÉNYI UTCA

A Nagyboldogasszony vagy más néven a Koronázó Főtemplom a helyreállítás előtt két oldalt egy-egy úgynevezett jezsuita stílusú épület közé volt szorosan beékelve. Mindkettő valamikor a Jézus Társaság-beli barátok rendháza volt, illetve a Széchenyi primás seminárium épülete, amit a bőkezű primás azok vezetésére bízott.

Ez az utóbbi az alkotmányos kormány idején annak pénzügyminisztériuma lett. Ez az átjáróház a Hal térre, illetve a Halászbástyára és a Jezsuita lépcsőhöz nyitott utat.

A két épület az ősi templom korhú átépítésével le kellett, hogy bontassék, s így a tér a Halászbástya felé most teljesen megnyílt.

Az Edvi Illés Aladár szerkesztette és a M. Mérnök és Építés Egyesület által 1896-ban kiadott Budapest Műszaki útmutatója egyik térképén (III. tábla) a főtemplom déli oldalán jelzi a Perényi utcát, és a Budapest utcáinak és tereinek

nevével foglalkozó első monográfia azt mondja, hogy az 1874 után elkeresztelt várbeli Perényi utca 1902-ben beolvadt a Szentháromság térbe.

Így hát ott, ahol ma a Szent István szobor áll, mely Strobl Alajos alkotása, s melynek talapzatát a Halászbástya tervezője, Schulek Friegyes rajzolta meg — ott volt a Perényi utca.

A Perényi család egyike hazánk legrégebb és kiválóbb családainak. Az e családból származó Imre már Mátyás király idejében nádor, horvát bán volt és római szent birodalmi hercegi rangot nyert. A főrangú család máig sok érdemes férfiút adott a hazának, érdemeseket arra, hogy róluk az ország szívében utca neveztessek.

RONDELLA UTCA

Egy olyan erősség-város, mint Buda, ahol életbevágó volt a régi világ viszonyai szerint a bástya meg a bástyatorony, anélkül nem volt vár, anélkül nem volt biztonsága benne sem élőknek, sem nem élőknek.

Budán is volt elég sok faltorony körül a bástyákon. Összeszámoltam: tizenhat volt. A legnagyobbak voltak a vár északnyugati csücskén az Esztergomi sarki rondella, nagy körbástya, a déli végén a belső vár déli nagy rondellája és a nyugaton a Fejérvári rondella. De felettebb fontosak voltak azok az utcák, melyek ezekhez vezettek. Védelemkor égetően szükséges volt, hogy a tágabb terekről egyenes és minél rövidebb úton jusson oda a védő nép — hordhassa a védelemhez szükséges hadianyagot, puskaport, golyót, esetleg forró vizet, szurkot. Innen van az a sok kis utca, ami a bástyákra vezet, így volt a Bécsi kapu és a Ferencesek teréről az északi sarokrondellára, a Földbástyára, a Földbástya utca és a déli úgynevezett Fejérvári rondellára a Szent György térről egy utca, melynek a Rondella utca nevet adták.

Ezen a néven nevezték egynéhány évtizeden át, így találjuk különböző időkben készült összeírásokban és valószínűleg így élt az utca neve a budaiak ajkán. A XVIII. század első negyedében tudjuk, hogy így volt, de aztán mi lett a neve, nem tudjuk, csak később, úgy száz évvel azután, mikor az első utcanévosztás volt a visszahódított várbán, amikor a protestáns nádorné lelkevényéből a budai hittestvérei a Színház utcában azt a kis templomot kapták, amelynek volt egy kis harangja is, akkor kapta ez a templommal szomszédos utcácska a Harang utca nevet.

De ez a szép név nem elégedett meg azzal a rövid templom menti utcácskával, ezt a nevet kiterjesztette a városi tanács az utca folytatására is, mely akkor a Szent György utcából a Tüzerbástyára vezetett.

Aztán a József főherceg és a Honvédelmi minisztérium palotájának felépülésével ez az utca is eltűnt.

SZENT GYÖRGY TÉR

Régentén nem ez a mostani volt Budán a Szent György tér.

A Dísz tér volt az, és a mait a középkori okmányokban Szent Zsigmond térnek írják.

Zsigmond, a király, a császár, aki sok és sokféle pénzszerzési módja között azt is gyakorolta, hogy az egyházi javadalmakat és javakat elszedte és pénzzé tette, amivel persze magáravonta az egyház méltó és súlyos rosszallását; kiengesztelésül aztán a királyi palota közelében általa építeni kezdett ún. friss palotát, a minisztérium épületének homlokzata előtti talajon fényes templomot emelt védszentje, Szent Zsigmond tiszteletére (bár ezt a templomot egynémely helyen Boldogasszony kápolnája néven is találjuk).

Kezdetben névtelennek ismerjük, de aztán a Szent Zsigmond tér mellett még nevezték Palota térnek is, meg egészen polgári gondolkozás szerint egyszerűen Vásártérnek. Palota térnek persze azért, mert hiszen ott állt a híres királyi otthon, melyről egy 1514-ben kelt latinnyelvű okmányban ilyen mondat emlékezik: „domus regie fris palotha vocate” (magyarul: a fris palotha nevű királyi ház), a Vásártér pedig annak köszönheti nevét, hogy a vár déli részén lakók számára olykor itt sokadalom lehetett, vagy rendesen volt.

A középkori Buda ezt a tért ismerte Szent György tér néven, és mint ilyen, gyakran volt gyászhelye a magyarságnak. Petőfi Hunyadi Lászlóról írt versében mondja:

„Szép vitéz Hunyadit
Föl Szent György terére
Hurcolták a latrok...
...kifolyt vére...”

(A király esküje)

A tér közepén a királyi Buda fénykorában egy hatalmas szobor állt, úgy mondják, egy óriási Herkules alak, díszbe annak a térnek, mely a királyi palotához vezetett.

Mikor a kereszt eltűnt a város tornyainak a csúcsáról és azok helyét a csillagos félhold foglalta el, akkor ez a tér inkább a várvédelem szolgálatára volt, mint a kormányzó otthonául. Akkor a térnek azt a részét, melyet a sikló, a miniszterelnöki (egykori gróf Sándor) palota, a minisztérium és a főhercegi palota szeg be, Arzenál térnek (Tophane mejdani) nevezték; azt délen egy a belső vár védelmére akkor, képzelhető, mily nagy munkával vésett sziklaárok határolta. Ez a védelmi mélység két és fél öl, tehát csaknem öt méter mély volt, s ezen túl már a belső várban következett a Báli basa tere, melynek helyén ma a budavári királyi kápolna és a királyi várpalota udvara terül el és nyugati szélé összeesett a tér mai szélével.

A törökök az Arzenál térre hatalmas kaszárnyát és fegyvertárt (arzenált) építettek; erről és a mai Színház utcában állott kaszárnyáról a hódító császáriak a térnek hivatalosan azt a körülírást adták névül, hogy: bei denen Casarmen, amit mi úgy mondunk: a Kaszárnyáknál. Ezen a néven nem is nagyon emlegették a budaiak, de neveztek inkább Vár utcának, de még inkább visszaemlékezve azokra a fényes nagy időkre, amikor Buda valójában magyar főváros volt s amikor ezt a teret Szent György térnek is hívták, most sokkal határozottabban és egyszerűbben csak György tér néven nevezték (Georgi Platz), akik pedig nem a múltat nézték, de a jelenük szerint szóltak, azok az 1686 és 1896 között e tér délkeleti részén épült császári katonai szertár (vulgo: Zeughaus) után Zeughaus Platznak neveztették.

Szabadságharcunk szerencsétlen vége után itt állították fel Hentzi osztrák tábornok — a Buda ostrománál elesett — emléket, azért a budaiak közül azok, akik jónak láttak gutgesinnteknek lenni, Hentzi Platznak is hívták.

A múlt század harmincas éveiben, sőt még az ötvenesekben is néhol Vár utca, máshol Vár tér, de a nagy fegyvertár és a királyi istállók közötti résznek — tehát az istállók északi sarkától a várudvar — neve György tér.

1875 óta Szent György tér a neve.

SZENT GYÖRGY UTCA

A Dísz térről két utcán át lehet a királyi vár elé jutni — a keleti a Színház utca, a nyugati pedig a Szent György utca. Az utóbbit a középkori Budára vonatkozó okmányokban Zsidó utcának mondják és tudjuk, hogy akkor a városi zsidó lakosság lakott itt, és a rövid utca északi végében állott a városkapu, melyet az egész középkoron át Zsidó kapunak hívtak és a török időben a Fehérvári nagy síkság kapu (Ova kapuszu) nevet kapott, és a fehérvári név rajta maradt mindaddig, míg csak le nem bontották.

A XVI. század elején itt, a Zsidó utcában épült fel a templom, melyet Szent Zsigmond templomnak tiszteltek, de nevezték Boldogasszony kisebb egyházának is. Ez a gazdag, szép templom aztán megváltoztatta az utca nevét. Egy monumentális épület mégis inkább jelzi az utcát, mint az, hogy milyen hitű vagy fajú népek lakják; ezért az utca neve Boldogasszony utcája is volt.

A Zsigmond király építette, akkor „friss palotá”-nak nevezett királyi lakkkal szemben, a mai honvédelmi minisztérium palotájának homlokzata előtt állott, bejáró kapujával erre a kis utcára; és érdekes, hogy még a pápai bullák is hol így, hol úgy nevezik, néha Boldogasszony, néha meg Szent Zsigmond templom a neve.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Zsidó utca nem gettó volt. Nem az ő számukra fenntartott utca, mert benne lakott Ákos bán is, és a zágrábi püspöknek és az esztergomi káptalannak a háza is ebben az utcában volt.

1605-ben a törökök a zsidókra rótták.

A mohácsi vész utáni időkben a zsidóság már nem itt élt; leköltöztek a Vízi városba és onnan jártak fel, elébb csak üzletszerzés végett, s akkor egyik-másik itt ragadt lakóul is, s mikor már nagyobb tömegben voltak, elfoglalták azt az utcát a város északkeleti végén, mely majd a török város Zsidó utcája lesz és ma Verbőczy utca a neve.

Ebben az időben a régi Szent György utca a Vár utca nevet nyeri, annál is inkább, mert a Vár térben ér véget. Ez az új utcanév sem egységes rajta, mert az egyébként is igen kurta utcának a felső része a köznyelvben úgy szerepel, mint: a Fejérvári kapu felé....

A Vár utca név rajta marad aztán a visszavétel után is. A Zaiger meg is indokolja, hogy miért, azt mondja: „be nyúlik a várba”. Német neve: Schloss Gasse, amiből a budai német polgárok nem gondolva azzal, hogy markos értelmi tévedésbe esnek, csinálták a Schlosser Gasse nevet, ami tudvalevőleg Lakatos utcát jelent. Senki nem akarta minden ok és értelem nélkül megváltoztatni az utca helyes és indokolt nevét, csak úgy, amint a Schul Gasseből (Iskola utca) csináltak Schuller Gasset, ami, ha nem is egészen íráshibátlanul, de Diák utcát jelent a mi nyelvünkön, éppen úgy lett ebből a Vár utcából Lakatos utca.

A múlt század hetvenes éveinek elején, amikor Buda utcaneveit rendezni kezdte Budaváros circumspectus tanácsa, jónak látta, ha itt megszünteti a Vár utca nevet, és a Fejérvári kapu utca nevet adja neki. Ennek, ha az utcanév jóval hosszabb is lett, mint Vár utca korában volt, de magyarázata szintén megvolt.

Akkor a királyi palota udvarán át ment le az út a Ferdinánd kapuhoz és tovább le Tabánba, s így ez az út jobban rászolgált arra, hogy Vár utca legyen. — Ez lett tehát a Vár utca, a Burg Gasse. A Burg és Schloss szavak különböző értelme a németben a magyarban kifejezhetetlen két különböző szóval. Van azonban annak is nyoma, hogy ezt az utcát Palota utcának nevezték. Ez a Palota utca elnevezés emléke annak az időnek, amikor a bécsi udvar szigorú szabályai megtagadták még, hogy Magyarország apostoli királyának budai székhelye székesfőváros lehessen, és az a vár, amely a magyar király rezidenciája, Vár legyen. Az akkor csak kastélya volt az osztrák császárnak, nem különb, mint akárhány kastélya, mint például a holicsei... Csak a száz esztendőös osztrák császárság uralkodójának dukált akkor a vár, az ezer éves apostoli királynak csak a palota.

1879 óta ez az utca a Szent György utca nevet kapta, mivelhogy a Szent György térre vezet.

SZENTHÁROMSÁG TÉR

Volt idő, amikor Budán zavarok voltak az utca és tér fogalma körül. Sokszor utcát neveztek térnek és sokszor tér volt az utca.

Itt van mindjárt a városnak az a helye, ami a Nagyboldogasszony templomának főhomlokzatától leért a nyugati bástyafalig, ez a kisebb részében széles, nagyobb részében keskeny, hosszúkás úttest volt néha tér is meg volt utca is.

Ma, mikor földolog a helyes megállapítás, ezt a darab Buda-földjét kettévágták és a szélesebbje lett a tér, a keskenyebbje utca lett: a Szentháromság utca és a Szentháromság tér.

A mai Szentháromság tér díszhelye nemcsak Budapest fővárosnak, de Magyarországának is, a középkorban a hétköznapi élet színtere, mint akkor a városi főterek általában. A vásárosok, kenyérsütők, húsmérők, gyümölcsárusok, lacikonyhások lebzseltek ott sátoraikban és a város népe sürgött körülöttük. Mi neve volt ekkor — úgy látszik nem maradt fenn. Budának csaknem minden utcájáról emlékezik egy-egy régi okmány, pápai irat, hivatalos vagy magánszerződés, városi tanácskiadmány, csak erről a térről nem beszél semmi, és ahol szó van róla, ott csak azt mondják, hogy itt a templom körül temető, úgy nevezett cinterem volt.

A középkori írott emlékek szerint csak annyi látszik bizonyosnak, hogy Mind-szent utca névvel illeték a mai Fortuna utcát és a Tárnok utcát, úgyhogy ez a két utca kötötte össze a mai Dísz tért a mai Kapisztrán térrel, de arról sehol sem esik szó, hogy mi volt akkor a közbeeső térrel? Annak is az volt a neve vagy más neve volt? De akkor mi?

A török időben nemzetünk nagy kincse az annyi sorsváltozás miatt sokat szenvedett Nagytemplom, Nagy mecset lett (Böjük dsámi), de nevezték Óriás mecsetnek is (Eski dsámi), sőt a kitűnő Marsigli hosszabb török néven ismerte, mert ő Buiuk dsámi Mustafa basa Ciarsusin de dsámi néven jegyezte fel. Ez utóbbi alapján a tér, mely előtte elterült, Musztafa basa tér nevet viselt.

A német világ aztán első kötelességének tudta, hogy hálaáldozatot hozzon e téren a Mindenhatónak, amiért az 1692-ben a városban dühöngött pestisjárvány rengeteg áldozatot követelve bár, de mégis szerencsésen megszűnt. E hálától vezéreltetve itt Szentháromság szobrot állítottak fel, mely azonban csak rövid ideig állott a helyén. 1710-ben újra kitört a szörnyű vész, és hogy az ismét megszűnjön, a városi tanács fogadalmat tett, hogy e helyre a már fennálló helyett egy még szebb és nagyobb Szentháromság szobrot fog Isten dicsőségére felállítani. 1715-ben végre megszűnt a pestis, a régebbi szobrot elszállították Óbudára, s annak helyére egy gazdagabban díszítettet állítottak. Ez az emlék alul széles, felül keskenyedő oszlop, annak magasában az Atya, Fiú és a Szentlélek alakjaival, akkor sokkal gazdagabb

volt, mint manap, mert talapzatából kiugró sarkokon még több szentnek szoboralakja állott, de szükség lévén a téren szabad helyre, ezeket lebontották és így az oszlopos szobor leegyszerűsödött. Csak IV. Károly király koronázása alkalmából nyerte azt a gazdag formát, amelyben az ma is ott áll.

Ez a Szentháromság oszlop adott aztán nevet a térnek, mert „az oszlopnál” kifejezéssel éltek, ha róla szóltak, (bey der Saulen — mondja a Zaiger). Még a XVIII. század első felében is e körül a név körül járnak, ha emlegetik, többször találjuk ilyes formán: A Szentháromság oszlopa körül, vagy körüli téren...

De elmúlik vagy három évtized, és a tér neve Jezsuita tér lesz.

Ennek oka és magyarázata, hogy a tér napkeleti oldalán, az ősi templom mellett jobbról és balról a jezsuiták két háromemeletes háza feküdt. A Jézus társaságbeli atyák buzgón munkáltak a nagy nehézségek között élő városi lakosság lelki ügyeiben, sőt az életrekelő város kultúrájának kérdésében is fáradoztak, és a város azok iránt hálát érzett s ezt óhajtotta a névadással kifejezni.

A főtér, melyen a városi élet dandára zajlott, nem lehetett meg kút nélkül. 1718-ban középen kutat fúrtak, melybe az akkor távoleső Svábhegy kitűnő forrásvizét vezették be, hogy a közönség, melyet hosszú évek óta a szörnyű kór tizedelt, tiszta friss vízhez jusson. A kút felépítményén Loyolai Szent Ignác, a jezsuita rend alapítójának szoboralakja díszlett, és pedig annak emlékezetére, hogy e szent névünnepeinek előestéjén buggyant ki a kútnyíláson az üdítő forrásvíz.

1783-ban Buda város tanácsa érthető elragadtatásában s hálájától vezérelve elhatározta, hogy felállítja a nemesen gondolkozó, közvetlensége és leereszkedése folytán őszintén szeretett II. József császár szobrát. A tanács deputációt küldött Bécsbe, hogy erre engedélyt kérjen az uralkodótól — akinek bár elve volt, hogy élő embernek ne állítsanak szobrot —, rögtön beleegyezett, sőt mindjárt ki is jelölte a helyet, hova kerüljön az ő szobra: oda a Szent Ignác helyére...

Boldogok voltak a jó purgerek, és nagy lelkesedésükben elhatározták, hogy lovasszobrot kap a császár, de hát arra a városnak éppen ez a tere szűk. Hosszú fejtörés után a Parádé térre szökkentek ki vele és meg is rendelték a vörös márvány talapzatot és reá a kor divatja szerint a rómainak öltöztetett caesar paripán ülő alakját.

Persze hogy a császár füléhez jutott a tervezgetés híre, mire egy igen komoly és szigorú levélben (a levél 1784. június 23-án kelt) megírta a helytartótanács elnökének, hogy ha minden terve valóra válik, „akkor aztán reá szolgállok az emlékoszlopra, de nem most, midőn az által, hogy könnyebb áttekintés végett oda helyezém a főbb hivatalokat, Buda városa több borát mérheti ki és magasabb házbékeket vágthat zsebre a lakóktól...”

Persze erre az egész terv megsemmisült. A nagy jezsuita szobra pedig örökre eltűnt a kút csücskéről, de a budaiak nem gyönyörködhetek a kalapos király és barátságos császár lovasszobrában sem.

A II. József szerzeteseket eltörlő rendeletével egyidőben száműzte a főtérről a jezsuita rend, alpítójának szobrát is, s az nem került soha oda vissza. A kút azonban így nagyon üres volt, a jó budaiak szépérzékét, hogy ne sértse az üresség, Carlo Adami comoi származású szobrással a városvédő Athéné szobrát faragtatták ki és azt helyezték az Ignác helyére. De később a kutat lebontották s az Athéné szép ülő szobra elkallódott és nem is olyan régen került csak elő; magántulajdonból jutott vissza a régi helyére, most az első kerületi előljáróság épületének, az egykori város-házának szentháromságtéri sarkán áll.

A XIX. század elején már eloszlott a várbeli jezsuiták emléke is, s már nem volt többé értelme annak, hogy a tér Jezsuita térnek neveztessek. Akkor többféle nevet is kapott: nevezték Fő térnek, hiszen a plébánia templom tere volt, ahol a nagy egyházi, sőt nemzeti ünnepélyek a legnagyobb fényvel s a városi tanács jelenlétében folytak le. De hívták Városház térnek is, mert a városház oda sarkalt. No de voltak, akik visszatértek a régi névhez, mely a fogadalmi emlékről ismét Szentháromság tér lett. És mivel a vásár napjain itt is volt sokadalom: kirakók sátra, árus, énekes koldus, meg meggyász, hát lett a nép nyelvén Piac tér. De a sokféle nem hivatalos nevet eltüntetni egyszerre a szép név, melyet ma is visel.

SZENTHÁROMSÁG UTCA

Minden városnak a főtere a városháza előtt van. Ez a város legtekintélyesebb pontja, ahol közvetlenül szerezhet hírt mindenki arról, ami a városban, a várossal történik, amit a tanács határozott, a rendeletekről is ugyanitt nyerhet tudomást, a hirdetésekett itt látja legelőbb.

A budai városháza ott volt a főtemplom közelében. Minden utcából könnyen elérhető hely.

A mohácsi vész előtt, mikor még Buda nem volt a győzelmes császár kegyelméből német, ezt az utcát Német utcának nevezték. De aztán, hogy az élet egyre városiasodott, meg a kereskedelem is helyhez kötöttebb lett, akkor itt voltak a különböző vásárosok, árusok. A városházában meg a szemközti házsor házaiban voltak utcára nyíló bolthelyiségek és pincemélyek, ahol árusok szolgálták ki a közönséget. Ezért lett aztán a neve Kalmár utca. De meg azt a kalmárt, aki mindent árult, gyógyfüveket, kenőcsöket, olajakat, csőre-szerszámot, a tanács határozata szerint csak olyan árut nem, amit rőffel kellett mérni, ezeket hívták akkor patikárosoknak, s így lett ez az utca az Apothekáriusok utcája.

Hogy azonban mi neve volt akkor, amikor a kontyos törököt uralta a város, egészen biztosan meg nem állapítható, de sejthető, hogy az ott tanyázó iparosnép után kapta a Rézművesek utcája nevet. Ez csak abból a rendkívül értékes és fontos lajstromból vehető, melyet 1686-ban egy Marsigli nevű olasz mérnök készített a keresztény kézre került egykori magyar királyi városról.

Ennek a zseniális sokoldalú olasz tudós mérnöknek rendkívüli érdemei vannak Buda törökkori emlékei körül. Gróf Marsigli Lajos Ferdinánd (1654–1717) volt, akit a keresztény hit iránti mély rajongás és a muzulmán-gyűlölet már kora ifjúságában idevezérelt, hogy részese legyen a nagyszerű munkának, mellyel ki fogják szorítani a pogányt a keresztény Európából. Sok küzdelem, még több nehézhadtechnikai tanulmány, kísérleti munka, sokszori sebbeesés után bevonul a diadalittas, zsákmányéhes zsoldos hadinéppel a rommá lett, visszahódított Budavárba, és a szabad prédálás második napján Mátyás király palotájának romjai között felkutat egynehány Corvina roncsot, aztán a török főiskola könyvtárából egy zsák régi keleti kéziratot visz sátrába. Ezek most szülővárosa, Bologna könyvtárának kincsei.

Ő készíti el Buda térrajzát mesteri finoman és tökéletes pontossággal, többször is, hol a császár, hol a pápa számára. És ő írja össze a volt török város, Budin jelentős épületeit 1686 szeptember havában, tehát közvetlenül a visszavétel után.

Ebben a lajstromban a városon belül nyolc templomot sorol fel, ezek között van — olasz írásforma szerint leírva annak török nevét — a Seich Giamisi Cosangilar Socaghinde nevű, nem éppen nagyméretű templom, melyről mondja, hogy az a Rézművesek utcájában állott, de erről egyetlen más leírás vagy térkép nem emlékezik.

Marsigli ezt a nevet csak a budai megmaradt lakosok ajkáról jegyezhetette le; a német időkre nem is ment át a Rézművesek utcája név, mert akkor, hogy itt voltak az élelmiszerárusok meg a húsmérő székek az úttesten, a szabadban, a nép megszokta, hogy ezt a helyet csak úgy nevezze, hogy a Mészárszékeknél, az ő nyelvükön: bey denen Fleischbänken, és így is maradt elég soká.

1809-ből maradt egyetlen német kalendáriom mondja, hogy a mészárszékek a városház pinchelyiségében voltak. Utóvégre ez is lehetséges...

Ekkor még a mai Szentháromság utca két részből áll: az a szűkebb kis utcadarab, mely az Úri utcától a bástyasétányig szerénykedik, volt Svábok utcácskája (németül: Schwaben gässl). Persze, ez a régi Német utca név jogutódja lesz.

De a kis Svábok utcácskája már jelentéktelenségénél fogva névtelenné lesz, vagy lehet, hogy csak emlegetetlenné, mert semmit sem tudunk későbbi nevééről.

A XVIII. század közepén a városház előtti utcarész komoly nevet kap: Városház utca lesz belőle, amely néha Városház tér néven is szerepel, sőt akkorában e néven a mai Szentháromság terét is értik.

A felsőrészen lakó várbeliek piaca a múlt század derekán itt volt, ezért ezt a helyet Vásár térnek is mondták az errefelé lakók. A városi gazdasszonyok itt vásároltak és itt elégedetlenkedtek egymás között, mondván, hogy már nem lehet élni, mert minden olyan drága, hogy megfizethetetlen! Egy font borjúhúsért elkér az a cudar húsáros nyolc krajcárt... van annak lelke...?

1875-től kezdve az az úttest, mely a Nagyboldogasszony temploma előtti nagy tért összeköti a Bátyasétánnyal, s az arról levezető gránit lépcsőn által a Vérmező vidékével, a Szentháromság utca nevet viseli. Ezt megmagyarázza a Szentháromság oszlop, mely az utca tengelyében áll a Szentháromság téren.

SZENT PÉTER MÁRTÍR UTCÁJA

Erről az utcáról csak azt tudjuk, hogy a váron kívül volt valahol. Ezt kétségtelen hitelű okmányok hirdetik. Egy 1547-ből fennmaradt írott emlék azt mondja, hogy ez időben a várban Nagy Péter volt a bíró, míg a Szent Péter mártír utcájában egy valamely Pál viselte a bírói tisztséget.

Ennek az utcának a nevét egy alkalommal úgy is találjuk feljegyezve: Külsővárosi Szent Pál utca, lévén fenn a várban is egy Szent Pál utca.

Ennek a Külsővárosi Szent Pál utcának is lehetett valamelyik házsorában templom, melynek Szent Pál valamelyik volt a védőszentje; egyelőre nem ismerjük ezt a templomot.

SZÍNHÁZ UTCA

Ez a régebbi időkben hol szűk, hol széles utca a Zsigmond teret kötötte össze a keleti oldalon az egykori Szent György térrel. Mondhatnám olyformán is, hogy a régi Szent György teret a mai Szent György térrel, mert hiszen a mai Dísz tért régen éppen így nevezték.

Bármilyen kurta kis utca is, de szép történelmi múltja van. A középkorban Szent János utca néven emlegették, mivelhogy benne állt a Ferencrendiek kolostora és azok Szent János egyháza. Nevezték azért Keresztelő Szent János utcájának is.

Északi részén nyílása éppen szemben volt a Szent János kapuval, amely bástykapu volt, és a török korban ez lesz majd a Vízi kapu (törökül: Szu kapuszu), mert erre jártak le a Dunához és fel a Dunáról a vízfordók, erre ment le a bástyafal, mely ezeket a rabszolgákat az ostromlók veszedelmeitől védelmezték. Majd jóval később itt állott az 1858-ban újraépített és a Vár rendezésekor végleg lebontott Ferenc József kapu.

Az utcácska délen a nagy térre torkolt, mely innen egyenesen a királyi várig, vagy annak az udvara mélyébe nyúlt le.

Mikor Buda megszűnt magyaroknak lenni és a hitetlen lett benne az úr, a Szent János utcája Bizánc utca, vagy Bizánc kapu utca lett, és a minoriták Szent János egyházából lett a Pasa mecset, a Pasa dsámi, és minthogy közelében volt a királyi palota, nevezték azt Palota mecsetnek is, az ő nyelvükön: Szeráj dsámi.

Véget érván a másfélszáz év, míg a félhold ragyogott a Vár minaretjei csúcsán, ennek a dsáminak is el kellett pusztulnia. A Ferencesek máshol kapván telket, régi telküket itt a Karmelitáknak osztották, s e rend templomát 1734 júliusában szentelték fel. Nem nagy, de igen finom hangulatú templom volt ez. Tornyából három széphanagú ércből hirdette az igaz isten dicsőségét. Ez a rendház és templom adott akkor nevet ennek az utcának: Carmeliták utcája, a Zaiger szerint: Carmeliter gasen.

1784-ben II. József a nemzeti elégedetlenséget kifejező költő verse szerint:

„Mért gyermekségedben nem tudtuk felőled,
Hogy kalapos király fog lenni belőled?”

(Ányos Pál)

A „kalapos király” őszinte, jóakarató igyekezetében, hogy a magyarok országát is kiemelje maradi állapotából, többek között azt is elrendelte, hogy a legfőbb hatóságok Budán székeljenek, s ekkor elrendelte, hogy a Carmeliták épülete részben külföldi áruk raktárává, részben a várban lakni köteles tisztviselők számára lakásokká építendőket át, e lakók a bért a vallásalapnak fizetendik. Erre nézve a tervet és a költségvetést maga elé terjesztetni kívánta. A templomból aztán színház lett; átépítésével Kempelen Farkas kancelláriai tanácsost, a zseniális mechanikust bízta meg. 1787. év október 17-én kezdte el itt a német színészet előadásait. De a magyar nemzeti gondolat új életre kelése magával hozta a legközvetlenebb művelődési eszköznek, a játékszínnek megteremtését is, és az első magyar színelőadás ugyancsak ebben az Isten templomából múzsa templomává lett Várszínházban zajlott le.

Az első magyar színelőadás emlékéért a Székesfőváros közönsége emléktáblával örökítette meg a színház homlokzatán. A márványtáblán a fáklyát vivő magyar Thália vezeti a nehéz útra az első magyar színiigazgatót: Kelemen Lászlót. A dombormű két oldalán ez a felirat hirdeti az épület múltjának ezt a nagy eseményét:

„A Várszínház falai között hangzott el az első magyar színelőadás, melyet az úttörő Kelemen László magyar játszószín-társasága tartott. Az innen virágba szökkenő magyar színművészet másfélszáz éven át nyelvünknek gondos őrizője, a nemzeti szellem áldozatos hű munkatársa volt.”

Középen a dombormű alatt az első előadás napjának időpontja: 1790. október 25.

Az emléktábla Boldogfai Farkas Sándor műve.

Művelődéstörténeti jelentőségű eseményt örökít meg a színház falába helyezett másik emléktábla. 1800. május 7-én itt hangversenyezett a nagy Beethoven; halálának százados évfordulója alkalmából a Székesfőváros közönsége Sidló Ferenc domborművével ékített márványtáblába vésette a nagy művészi esemény emlékét.

Ez a színház 1837-ig volt a magyar színészet hajléka. A „komor Buda” — ahogyan Déryné nevezi a Várbelieket — annyira otthon ülő lakóival több kísérletet buktatott el, s a Várszínház nem kerülhette el végzetét: ma üresen áll.

Az utca neve, mikor a színház megnyílik, Színház utca lesz, és ma is még ezt a nevet viseli.

TÁRNOK UTCA

Budavárnak ezt a forgalmas utcáját, mely a város főteréről a főtemplom terére közvetlenül vezetett és vezet, a középkorban Szent György utcának nevezték.

Az elnevezés természetes. A főtér északi végén az utca nyugati házsorának vonalában állott a méltán Nagynak nevezett I. Lajos király építtette Szent György egyház, amely akkor a főtérnek is nevet adott. Mi sem volt természetesebb tehát, hogy az idevezető utca is e templomról kapja nevét.

Ez a név megmarad még a török időkben is. A török nem egy utcát illet egy névvel, de azt a házcsoportot, melyet az életforma, a gyakorlat összefog, ezt aztán mahallé-nak nevezi; így volt a mai Tárnok utcában vagy helyesebben utca körül egy mahalle, melyet a templom után Szent György utca mahallé-nak neveztek.

Az a másfél század, míg a törököt uralta a város, sok változást is hozott elő benne, persze úgy változtak a nevei is időnként. Találunk írott emléket, mely szerint ez lehetett a Fürdő utca akkorában, és valószínűleg azért, mert itt lehetett a várbeli muzulmánok Mohamed rendelte fürdője; aztán, amint a város kereskedelmi élete és a forgalom lebonyolítása megkívánta, hogy bazárok legyenek, így kellett az Budinban is. A helyet, ahol ezek voltak, általánosan Bazárnak nevezték, így a mai Tárnok utca és a Dísz tér együtt viselték ezt a nevet. Törökül Csársu dir volt.

Evlia Cselebi nagyemlékű utazó, akinek mi is sokat köszönhetünk, hiszen írásai-ból ismerjük igazán a törökkori Budát, írja, hogy ez volt az a hely, ahol különösen a szövetekkel kereskedők rakták ki holmijukat, s ezért Bedesztán, vagy Bzesztán volt még a török neve.

A hódoltságból visszanyert város romhalmazából aztán lassanként újraszületett ez az utca is. A törmelékben és romtömegben nem volt talán annyira kivehető, hogy az az útvonal, mely a borzalmasan halomba lőtt királyi vár és a szintén romokban

heverő Bécsi kapu között a várterületet átszelte, kissé kanyargós, és a császáriak egynek vették, s így az egész kapta a Fő utca nevet (Haupt Gasse).

De a Fő utcának az a része, mely ma a Dísz tér és a Tárnok utca neveket viseli, ugyanakkor Fő térnek is mondatott, s ez így sűrűbben olvasható úgy a hivatalos, mint a magán iratokban.

A múlt század ötvenes éveiben a Buda városi magisztrátus úgy látszik észrevette, hogy a hosszan elnyúló és nem is széles úttest nem jöhet térszámba, s az utcának önálló nevet adott, és mint ahogy a török idő előtt nevét a déli szomszédos tértől nyerte, úgy most az északi szomszédja, a Szentháromság tér után Szentháromság utca lett. Állítólag lett volna idő, amikor az északkeleti végén álló városházról Városház utcának is nevezték. 1879 óta Tárnok utca a neve.

A tárnok régi magyar szó, ebben a formában 1235 óta ismerjük, a legrégebb magyar méltóságok egyikét jelenti. A latin *tavernicus*-ból formálódott így magyarul. Jelentette a kincstartót, kincstárnokot. Mátyás király úgy rendelkezett, hogy a tárnokmester Budán éljen s törvényt ne a királyi várban üljön, hanem a város valamely alkalmas épületében — és ez az alkalmas épület, a tárnok városbeli háza egyszer valamikor a mi Tárnok utcánk városbeli házában lehetett és így ragadt rá az utcára e név. Akkor is a legelőkelőbb utcája volt a városnak, s ebben az utcánévben emléket állítottak a régi magyar királyi életnek.

ÚRI UTCA

Neve is elárulja, hogy ez úri utca volt Budán. Széles, talán a legszélesebb valamennyi között, a főtértől egyenesen megy a városházához, meg tovább az ősi Mária Magdolna templomhoz. A középkorban Olasz utcának nevezték... A latin okmányokban *vicus* vagy *platea Italicorum* néven nevezik, de van latinnyelvű okmány, amelyben úgy említik, hogy: *Olawczya*. Már 1403-ban e néven említik, de tudnunk kell, hogy a középkori nyelvhasználat szerint olasz alatt a latinust értették, és a XIII. század a flandriaiakat is e névvel illette. Ezek pedig azok a mindenre vállalkozó, merész, bárhol hazát találó kereskedő népség, mely már az ország különböző vidékein megtelepedett. (Ezt igazolja az a sok régi helységnév az országban, mely nevében az Olaszt és Olaszit máig viseli.) Az Olasz utca nevét ezek szerint az ott lakó idegen kereskedőktől nyerhette. De az sem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy az Anjoukkal és a trónkövetelőként Budán megjelent nápolyi királlyal, Kis Károlyval sok olasz vetődött ide és a Kis Károly által kiűzött zsidók helyét, mint tudjuk, olaszok foglalták el, és a jó magyar már akkor is olyan volt, hogy az idegen előtt hódolattól eltelt, és megadta magát neki, és sietett róluk utcát elnevezni.

Az utca akkor tényleg előkelő lehetett, az előkelőségek, jómódúak lakták. Az itt állott építmények közül még néhány pompás csúcsíves kapualja, pár ház gyönyörű boltíve, földszinti szobája drága emlék a régmúltból, és az az égnek meredő keskeny falmaradvány, melyről a helyrajztudomány még nem tud biztosat mondani. Mondják, hogy az a Mindszentelek templomának hírmondó fala-é, mert lehet, hogy ez a Szent Pál templom maradványa, sőt van tudós, aki a Gara nádor házáról beszél, ha ezt kutatja.

A török világban kissé zuhant az utca előkelő urasága, mert alsó részét: a városházától a Szent György térig (Dísz tér) a Csizmadiák utcája nevet kapta, míg felső részét Földbástya utcára keresztelték, lévén a Földbástya az a körbástya, mely a Görgey szobor környékét övezi, ha kanyargósan is, de oda vezetett.

A diadalmas császári kormányzat, mely a visszahódított Budát közigazgatta, adta neki azt a nevet, melyet ma is visel; immár két századnál is jóval több ideje Úri utca. A Zaiger szerint: Herren gasse.

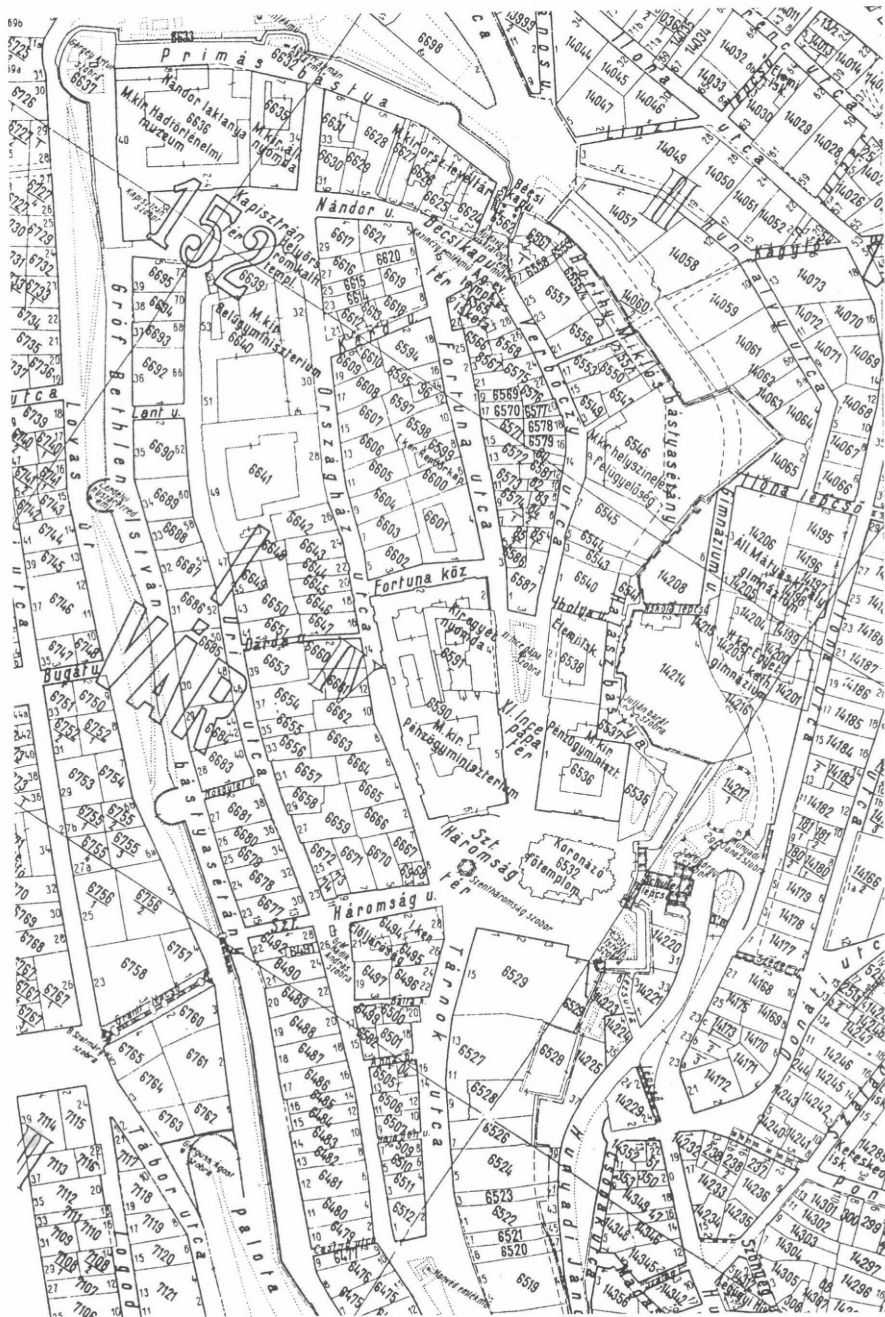
A szabadságharc utolsó idejében kis időre más nevet kapott. A minden tiszteletre és hódolatra méltó mártír miniszterelnök nevéből nevezték el Batthyány utcának, de a bevonuló Windischgrätz megjelenésével e szép név hamar eltűnt a falakról és ismét Úri... nem, Herren Gasse lett.

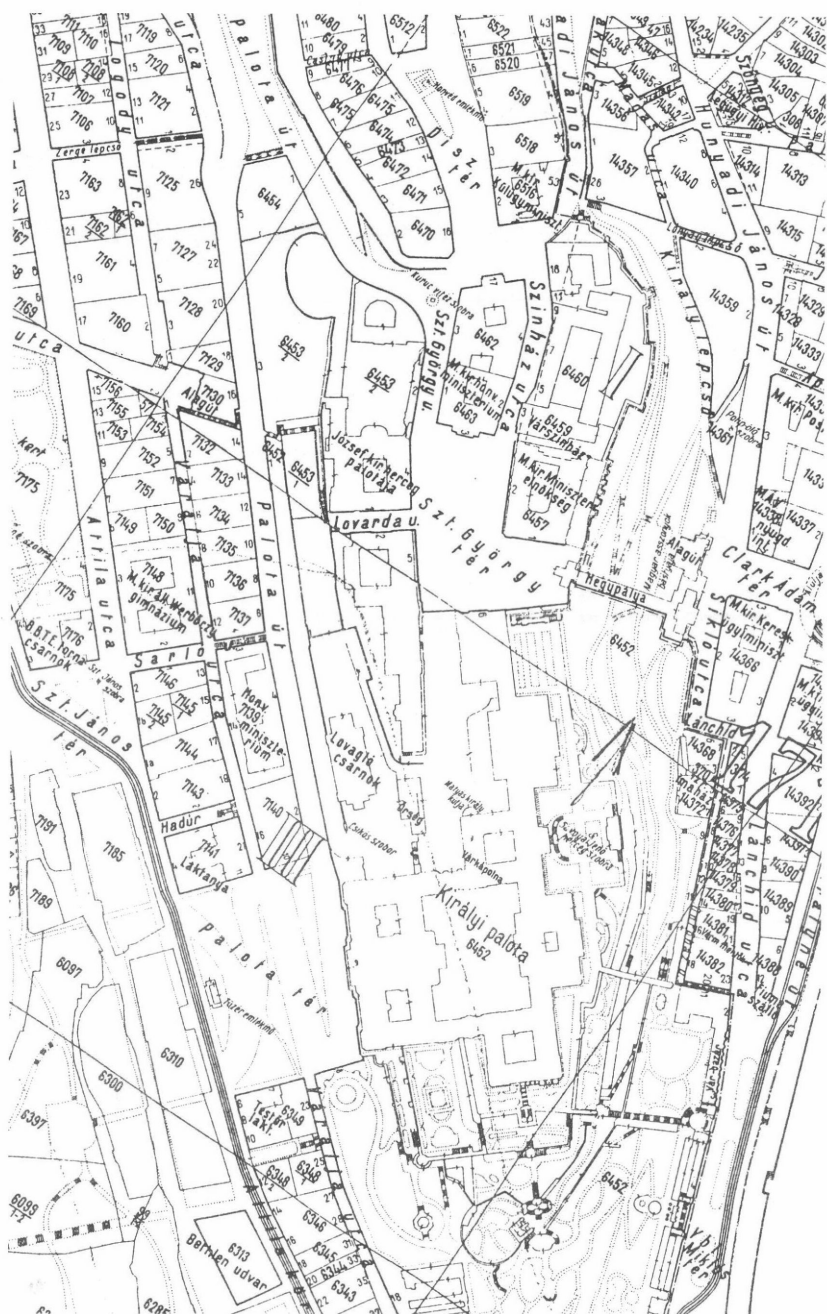
UTALÁSOK

Ágyúraktár tér — Arzenál tér
Arany bástya — Bástya
Bánffy utca — Bánfi utca
Bástya utca — Casino utca
Bástya utcácska — Börtönház utca
Bazár — Dísz tér
Bécsi kapu utca — Werbőczy utca, Bécsi tér
Bécsi tér — Bécsi kapu tér
Bécsi utca — Fortuna utca
Buegen Gässl — Kard utca
Collégium utca — Ince pápa tér
Csardak őrház — Bástya
Csonkatorony — Báli basa tere
Dama Gässl — Anna utca
Dámbak utca — Anna utca
Erdélyi bástya — Bástya
Ezüst bástya — Bástya
Ferdinánd tér — Ferencesek terecskéje
Ferencesek tere — Ferencesek terecskéje
Földtorony útja — Bástya főter — Dísz tér
Fő tér — Dísz tér
Fő utca — Dísz tér
Francia utca — Fortuna utca
Gässl hinter denen Schulen — Iskola mögötti utcácska
Gróf Bethlen István bástya — Bástya
Halászbástya — Bástya
Halottak utcája — Werbőczy utca
Halpiac — Hal tér
Hinter denen Schulen — Iskola mögötti utcácska
Híradás bástyája — Bástya
Horthy Miklós bástyasétány — Bástya
Hölgy utca — Anna utca
Hüvelykujj utca — Anna utca
Iskola tér — Ince pápa tér
Iskola utcácska — Diák utcácska
Itália bástya — Bástya

Janicsár aga utcája — Fortuna utca
Jezsuita lépcső — Hal tér
József tér — Ferencesek terecskéje
József utca — Werbőczy utca
Kaszinó utca — Casino utca
Kéményseprő utca — Casino utca
Klastrom utca — Dárda utca
Kolostor utca — Dárda utca
Kossuth utca — Werbőczy utca
Középső utca — Fortuna utca
Kurta utca — Balta köz
Kút tér — Ferencesek terecskéje
Kút utca — Kard utca
Külsővárosi Szent Pál utca — Szent Péter mártír utcája
Legények utcácskája — Kard utca
Magyar Asszonyok bástyája — Bástya
Musztafa basa bástyája — Bástya
Ötvös utca — Ince pápa tér
Ózbek utca — Anna utca
Parádé tér — Dísz tér
Pázmány utca — Ince pápa tér
Prímás bástya — Bástya
Régi zsidó utca — Werbőczy utca
Rongy köz — Fortuna köz
Savanyúétel tornya — Bástya
Schulek Frigyes lépcső — Hal tér
Szent György utca — Dísz tér
Szent György tér — Dísz tér
Szent József bástya — Bástya
Szent Miklós kolostor utcája — Imre pápa tér
Szent Miklós utca — Ince pápa tér
Szent Pál utca — Fortuna utca
Szombathely — Bécsi kapu tér
Szombati vásár helye — Bécsi kapu tér
Szombat piac — Bécsi kapu tér
Szűk utcácska — Hajadon utca
Tanács utca — Ince pápa tér
Tanoda tér — Ince pápa tér

Tej utca — Anna utca
Tér — Dísz tér
Tüzérbástya — Bástya
Újnegyed bástyája — Bástya
Ulwing (Wilwing) utca — Dárda utca
Veli bég tornya — Bástya
Wilwing (Ulwing) utca — Dárda utca
Zöldfa tér — Ince pápa tér
Zwinger Gässl — Börtönház utca
Zsidó tér — Bécsi kapu utca

A Vár. Részlet a Rexa Dezső művével közel egyidőben készült Budapest székesfőváros területének átmézeti térképe, 1937. című munkából. Budapest Főváros Levéltára. Terv- és térképtár. XV. 251/177.

Attila Sunkó: „Die Burg“.

Manuskript der Straßennamengeschichte von Dezső Rexa

Dezső Rexa von Nemeskút (1872–1964), der Archivar, Kulturhistoriker, Schriftsteller und Mitglied des Ungarischen Pen Club ist am 28. Februar 1872 in Pest, in einer von Neutraer Komitat herkommenen evangelischen adeligen Familie geboren. Er hat seine Studien im Gymnasium am Deákplatz gemacht, später hat er Jura studiert und an der Handelsakademie in Budapest absolviert. Er hat seinen öffentlichen Dienst im Jahre 1902 als Archivar des Arwaer Komitats und Bibliothekar der Csaplovics-Bibliothek begonnen, von 1910 war er der Hauptarchivar des Stuhlweißenburger Komitats und endlich von 1919 derselbe im Pest-Pilis-Solt-Kiskuner Komitat. Neben seiner literarischen Tätigkeit (eigene Werke und Übersetzungen) und seiner Beiträge von Kultur-, besonders Theatergeschichte sind seine Ausgaben über die Historie von Budapest am bedeutendsten.

Das Archiv des Pester Komitats besitzt den größten Teil des sogenannten Rexa-Nachlasses, den Stoff der „Straßennamen A–Z“ und die „Topographie A–Z“, die auf die Straßen- und geographischen Namen der Bezirke der Stadt Budapest vor dem Jahre 1949 beziehenden historischen Daten alphabetisch enthalten. Die Zusammenstellung bedeutet den vom Auftrag Öffentlicher Arbeitsrat der Hauptstadt zwischen den Jahren 1941–1943 gesammelten Zettelstoff der 3 Bänden „Straßennamenprotokoll der Haupt- und Residenzstadt Budapest“, die der Verfasser später mit dem Titel „Topographisches Lexikon von Budapest“ herausgeben wollte. Der dritte Teil, des Manuskript „Die Burg“ war die zum Buch entwickelte Variante des beziehenden Teils (I. Bezirk, Die Burg) dieses Werkes.

Das auch noch heute in weiten Kreisen bekannte und in der historischen Forschung und alltäglicher Datenlieferungsarbeit benutzte und im Archiv der Hauptstadt Budapest bewahrte Archivarischen Straßenzverzeichnis ist nicht anderes, als eine erweiterte Variante der Arbeit von Dezső Rexa. Der Wert des Werkes von Rexa wird dadurch wesentlich erhöht, daß der größte Teil seiner Archivquellen in der zweiten Weltkrieg vernichtet worden sind.

Die einleitende Studie versucht die archivarischen und bibliographischen Quellen des Manuskripts Die Burg von Dezső Rexa möglicherweise zu enthüllen.